

एमिली डिकिन्स

निवडक कविता

(विवेचक प्रस्तावना व टीपांसहित)

अनुवाद :

मधुकर नाईक

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

राज्य साहित्य अकादमी
महाराष्ट्र शाखा
मुंबई

राज्य साहित्य अकादमी मुंबई	पुस्तक क्रमांक
-------------------------------	----------------

340
एमिली डिकिन्सन्

निवडक कविता

(विवेचक प्रस्तावना व टीपांसहित)

66

A

अनुवाद : मधुकर नाईक

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

प्रथमावृत्ती : जून, १९९०.

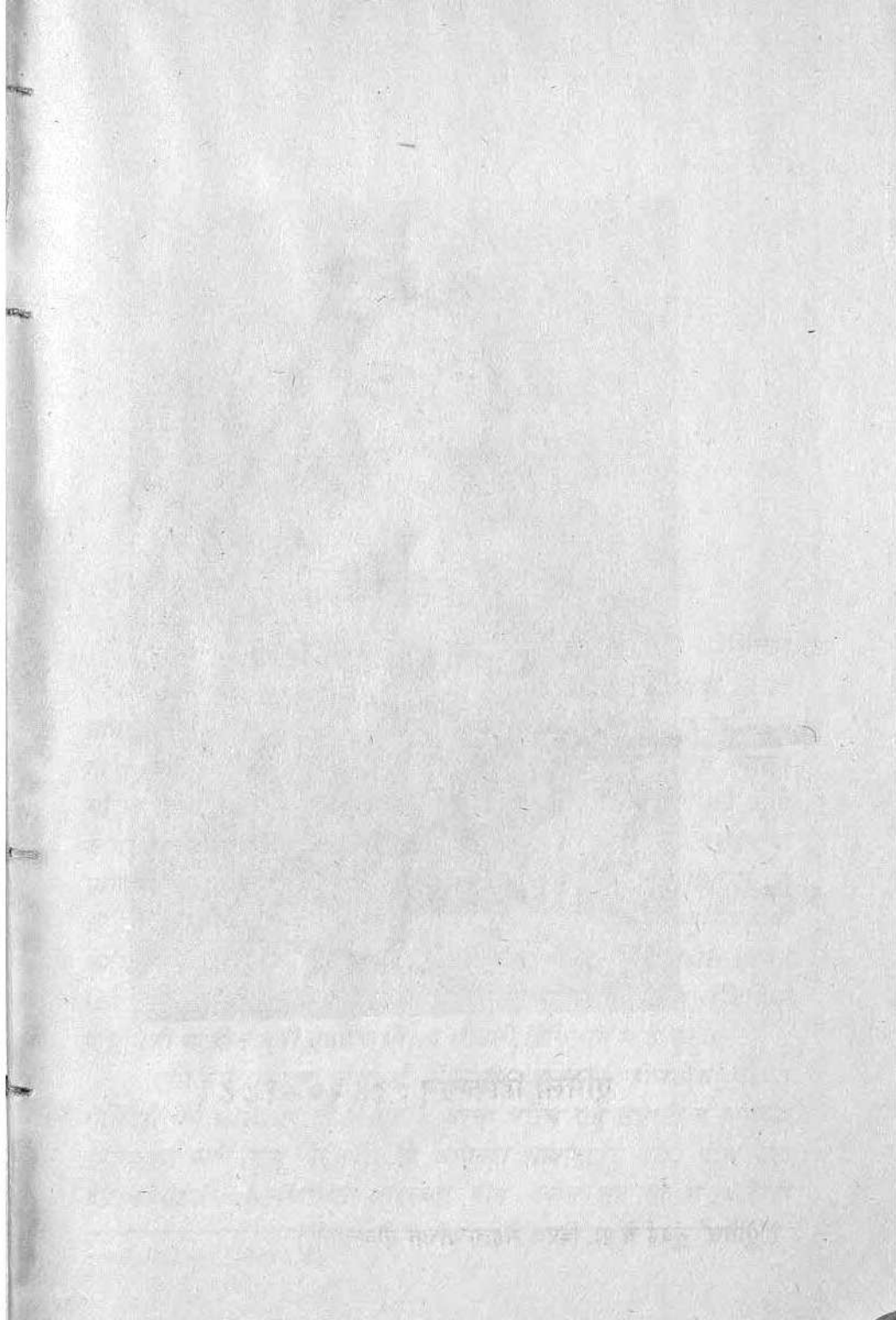
प्रकाशक : सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
नवीन प्रशासन भवन,
मुंबई - ४०० ०३२.

© : प्रकाशकाधीन.

टाईपसेट व

मुद्रक : मायक्रोग्राफ,
१-भगवान भवन,
दादी संतुक लेन,
चिराबाजार समोर,
मुंबई - ४०० ००२.

किंमत : रु. ३३/-

एमिली डिकिन्सन् : १८३०-१८८६

(‘युसिस’ मुंबई चे प्रा. दिपक मेहता यांच्या सौजन्याने.)

प्रस्तावना

१: एमिली डिकिन्सन् : चरित्र व काव्य

अमेरिकन साहित्यपरंपरेतील प्रमुख कवीत एमिली डिकिन्सन् (१८३०-१८८६)ची गणना होते. एमिलीच्या जीवनाविषयी काही सांगण्याआधी हे लक्षात घ्यायला हवे की चरित्रवाङ्मयाच्या उपयुक्ततेबद्दल ती फारच सांशक असे. 'कोणत्याही व्यक्तीचे चरित्र वाचताना त्यातून चरित्रनायक गायब झालेला आहे अशी आपली खात्री होते' असे तिने आपल्या एका पत्रात म्हटले आहे. एमिलीच्या आयुष्यात लौकिकदृष्ट्या सांगण्यासारखे फारसे काही घडलेच नाही. उत्तर अमेरिकेतल्या मॅसेच्युसेट्स् संस्थानातील अॅम्हर्स्ट या छोट्या गावी एका मध्यमवर्गीय प्युरिटनपंथी कुटुंबात १० डिसेंबर १८३० रोजी तिचा जन्म झाला. तिचे वडील एडवर्ड डिकिन्सन् हे एक यशस्वी वकील होते. ऑस्टिन हा मुलगा आणि लॅव्हिनिया व एमिली या दोन मुली एवढेच श्री. व श्रीमती डिकिन्सन् यांचे कुटुंब.

एमिलीचे शिक्षण अॅम्हर्स्ट अॅकॅडमी व माउंट होलयोक फीमेल सेमिनरी येथे झाल्यावर ती विवाह न करता घरीच राहू लागली व वयाच्या छपन्नाव्या वर्षी मृत्यू येईपर्यंत ती आपल्या गावाबाहेर फक्त पाच सहा वेळाच पडली. आयुष्याच्या अखेरच्या वीस वर्षांत तर ती घराबाहेरही

पडेनाशी झाली. सदैव पांढरे कपडे घालणाऱ्या या विक्षिप्त, एकाकी स्त्रीबद्दल अॅमहर्स्ट गावात तेव्हा अनेक विलक्षण दंतकथा प्रचलित झाल्या : उदा. कुणी भेटायला आले की ती आपल्या खोलीतून बाहेर येई व सर्व अभ्यागतांना डावीकडे - उजवीकडे मान लववून अभिवादन करून परत खोलीत निघून जाई; एकदा एक गृहस्थ भेटायला आले असताना नोकराणीने त्यांच्या हातात एक फूल देऊन बाई भेटू शकत नाहीत, पण त्यांनी आपल्यासाठी हे फूल पाठविले आहे असे सांगून त्यांची बोळवण केली; एका आजारपणात डॉक्टरांनी आपल्या खोलीत न येता बाजूच्या खोलीतून आपले निरीक्षण करावे व औषध योजना सुचवावी असा हट्ट तिने धरला; मुलांची तिला आवड असली तरी त्यांचे खोलीत येणे तिला आवडत नसे, म्हणून एका दोरीला वेळणे किंवा खाद्यपदार्थ बांधून ती ते त्यांच्यासाठी खिडकीतून खाली सोडत असे; अंधेऱ्या रात्री पांथस्थांना उपयोग व्हावा म्हणून ती आपल्या खिडकीत एक मेणबत्ती जळत ठेवत असे; एकदा तिने पत्र म्हणून एक कोरा कागदच पाठवला; मृत्यूच्या (१५ मे १८८६) आदल्या दिवशी तिने लुईसी व फॅनी नॉक्रॉस यांना लिहिलेल्या पत्रात एकच ओळ होती: 'छोट्या नातेवाईकांनो ! मला बोलावणं आलं आहे'. (हे मात्र सत्य आहे.)

एमिलीच्या जीवन व चारित्र्यावर ज्या व्यक्तींचा प्रभाव प्रकर्षाने पडला त्यांपैकी पहिली व्यक्ती म्हणजे तिचे वडील. हे तत्कालीन कडव्या अमेरिकन प्युरिटनपंथीय माणसाचा एक उत्तम नमुना होते. एमिलीची आई एक सौम्य स्वभावाची पतिपरायण स्त्री होती. एमिलीचा ओढा आईपेक्षा पित्याकडे अधिक असे. वडिलांच्या निधनानंतर (१८७४) ती लिहिते, 'ते निर्व्याज व मनस्वी स्वभावाचे गृहस्थ होते, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला तुलना नाही'. एमिली पितृभक्त असली तरी पित्याप्रमाणे तीही निग्रही स्वभावाची असल्यामुळे व पित्याचे प्युरिटनपंथीय जीवित-तत्त्वज्ञान तिला मान्य नसल्यामुळे तिचे व वडिलांचे खटके उडत. (एकदा उशिरा घरी आल्याबद्दल वडील तिला रागवल्यावर चिडून तिने आपण यापुढे घराबाहेर पडणारच नाही असे निवून सांगितले व हे व्रत पाळलेही असे सांगतात.) धर्म व ईश्वर यासंबंधीच्या तत्कालीन प्युरिटन कल्पनाविरुद्ध एमिलीने केलेले बंड म्हणजे

तिने पित्याच्या जीवनमूल्यांविरुद्ध केलेल्या संघर्षाचेच एक विस्तारित रूप होते.

तरुणपणी एमिलीवर प्रभाव पाडणारी दुसरी व्यक्ती म्हणजे तिच्या वडिलांचा तरुण सहाय्यक बेंजॅमिन् एफ. न्यूटन. याने तिला वाचनाची गोडी लावली व काव्यरचना करण्यास प्रोत्साहन दिले. हा अकाली निधन पावला. 'आता इतके हरवून बसले होते मी फक्त दोनदा । अन् ते या मातीत आयुष्याच्या' असे एमिली आपल्या एका कवितेत म्हणते. यापैकी एका अनुभवाचा संदर्भ बेंजॅमिन्च्या अकाल मृत्यूशी जुळतो असे मानण्यास जागा आहे.

१८५४ साली एमिलीचा चार्ल्स वॉड्सवर्थ या फिलॅंडेल्फिया येथील मध्यमवयीन धर्मोपदेशकाशी परिचय झाला. १८६१ मध्ये वॉड्सवर्थ दक्षिणेकडील सॅन्फ्रॅन्सिस्को येथील एका चर्चमध्ये नोकरीस जाईपर्यंत दोघांचा पत्रव्यवहार नियमितपणे चालू असावा. ही जवळजवळ सारीच पत्रे एमिलीच्या मृत्यूनंतर नष्ट करण्यात आली असली तरी तिने वॉड्सवर्थला लिहिलेल्या तीन पत्रांचे मसुदे उपलब्ध आहेत. त्यात ती आपला उल्लेख 'डेझी' व त्याचा 'गुरु' असा करते. या पत्रांवरून एमिलीला हा भावसंबंध जिव्हाळ्याचा वाटत होता असे दिसते. वर उल्लेखलेल्या कवितेतील दुसऱ्या वियोगानुभवाचा संदर्भ येथे स्पष्टपणे जुळावा. शिवाय त्या वियोगानंतरच्या वर्षात एमिलीच्या काव्याला एकदम बहार आला ही गोष्टही सूचक ठरते. दरवर्षी ती सुमारे वीस कविता लिही, पण १८६२ या एका वर्षात तिच्या हातून एकूण ३५६ कविता लिहून झाल्या. यावर्षी लिहिलेल्या एका पत्रात ती म्हणते, 'गेल्या सप्टेंबरपासून मला धडकी भरली होती; अन् म्हणून स्मशानभूमीजवळून जाताना एकादा मुलगा जसा स्वतःला धीर देण्यासाठी मोठ्याने गाऊ लागतो तशी मी गातच सुटले'.

१८६२ साली एमिलीच्या टॉमस् वॅटवर्थ हिगिन्सन् या धर्मोपदेशक व लेखकाशी परिचय झाला. त्यावर्षी अँटलांटिक मंथली या मासिकात हिगिन्सन्चे अमेरिकेतील होतकरू लेखकांना एक प्रोत्साहनपर अनावृत पत्र प्रसिद्ध केले होते. त्याला प्रतिसाद म्हणून एमिलीने आपल्या चार कविता

त्याच्याकडे पाठवून 'त्यांच्यात काही जीव आहे का?' हे सांगण्याची त्याला विनंती केली. त्यानंतर चालू झालेला दोघांचा पत्रव्यवहार एमिलीच्या मृत्यूपर्यंत टिकला व मृत्यूनंतर तिच्या कवितांचा पहिला संग्रह काढण्यात हिगिन्सचा मोठा वाटा होता. परंतु त्याच्या काव्यविषयक कल्पना संपूर्णतया सांकेतिक व परंपरावादी असल्यामुळे एमिलीच्या प्रयोगशील व बंडखोर काव्यतंत्राला पोषक ठरेल अशी टीकादृष्टी त्याच्यापाशी नव्हती म्हणून त्याच्या सूचनांचा तिला फारसा उपयोग झाला नसला तरीही तिला हव्या असलेल्या रसिक श्रोत्याची भूमिका त्याने थोड्याफार प्रमाणात फार पाडली ही खरे.

आपल्या आयुष्याच्या अखेरच्या पर्वात जिव्हाळयाच्या भावबंधाचा अनुभव पुन्हा एकदा एमिलीला आला. सेलम येथील ओटस् पी. लॉर्ड हा वयोवृद्ध विधुर गृहस्थ डिकिन्सन् कुटुंबाचा जुना मित्र होता. अॅम्हर्स्टला त्याचे बरेच येणे जाणे असे. १८७८ ते १८८३ मध्ये एमिलीने त्याला लिहिलेल्या १५ पत्रांचे मसुदे उपलब्ध आहेत. त्यांवरून तिची लॉर्डबद्दलची भावना अतीव जवळिकीची होती असे वाटण्यास जागा आहे. एमिलीवर प्रभाव पाडणाऱ्या या साऱ्याच व्यक्ती पुरुष होत्या ही गोष्ट सूचक आहे. तिच्या चिंतनशील मनाला लागलेल्या बौद्धिक सहवासाच्या ओढीचे समाधान तत्कालीन परंपरावादी, घरकुलसीमित व पतीपूजक स्त्रियांकडून होणे तिला कठीण वाटले असावे.

एमिलीच्या काव्यावर कोणत्या कवी-लेखकांच्या प्रभाव पडला ? कडव्या प्युरिटन पंथीय कुटुंबात वाढल्यामुळे बायबल तिच्या रक्तात भिनलेले होते. तिची जवळजवळ सारीच कविता बायबलातील स्तोत्रगीतांच्या (Hymns) वृत्तात लिहिली गेली. या धर्मग्रंथाकडे ती प्रसंगी सनातन्यांना धक्का बसेल अशा दृष्टीने पहात असली तरी तिच्या काव्यावर बायबलाचा गहिरा प्रभाव पडला हे सत्य आहे. तिचे आवडते लेखक म्हणजे शेक्सपिअर, सर टॉमस ब्राउन्, कीटस्, ब्राउनिंग, रस्किन, व जॉर्ज एल्यट. तिच्या खोलीत जॉर्ज एल्यटशिवाय एलिझाबेथ बॅरेट ब्राउनिंग व कार्लाइल यांच्या तसबिरी टांगल्या असत. तत्कालीन अमेरिकन कवीपैकी एमर्सनचा तिच्यावर प्रभाव

पडला असावा. (वॉल्ट व्हिटमन् या दुसऱ्या मातबर समकालीन कवीविषयी मात्र ती हिगिन्सन्ला लिहिते, 'तुम्ही व्हिटमन्चा उल्लेख केला आहे पण मी तो कधीच वाचलेला नाही. त्याचे काव्य असभ्य ढंगाचे आहे म्हणतात'. यांपैकी बहुतेक लेखकांशी एमिलीचे गोत्र कसे जुळते हे पाहाण्यासारखे आहे. शेक्सपिअरची जीवन-मरण व मानवी स्वभावविषयक चिंतनशीलता आणि त्याचे शब्द व प्रतिमाविषयक धाडसी प्रयोग; सर टॉमस ब्राउनचे मरण व मरणोत्तर विधींचे सर्वांगीण चित्रण; कीटस्ची सौंदर्योपासना, ब्राउनिंग दाम्पत्याची उत्कट प्रेमश्रद्धा; रस्किनचे निसर्ग व कलाप्रेम, कार्लाइलचा अनुभवातीततावाद (transcendentalism); जॉर्ज एल्यटचे वैचारिक सामर्थ्य आणि एमर्सनची 'कविता म्हणजे केवळ कर्णमधुर शब्दांची रचना नसून छंदोबद्ध विचारमंथन' ही काव्यकल्पना - या साऱ्यांची आठवण एमिलीचे काव्य वाचताना वारंवार येते. याशिवाय १७ व्या शतकातील ब्रिटिश मीमांसक (मेटॅफिजिकल) कवीसंप्रदायाशी व याच संप्रदायाशी नाते सांगणाऱ्या त्याच शतकातील अॅन ब्रॅडस्ट्रीट व त्या शतकाच्या उत्तरार्धातील एडवर्ड टेलर या अमेरिकन भक्तीकवींशीही तिचे नाते स्पष्टपणे जुळते. या सर्वच कवींच्या काव्यातील ईश्वर व भक्तिविषयक चिंतन, तीव्र बुद्धिमत्ता व उत्कट भावना यांचा संगम आणि प्रतिमासृष्टीचे नाविन्य हे सारे विशेष एमिलीच्या काव्यातही आढळतात व तिच्या कवितेची जातकुळी कोणती हे दाखवतात.

एमिलीचे व्यक्तिमत्त्व कशा स्वरूपाचे होते? हिगिन्सन्ने एकदा तिला आपले छायाचित्र पाठविण्याची विनंती केली असताना छायाचित्राऐवजी तिने त्याला पाठविलेले आत्मवर्णन असे : 'रेन पक्ष्याप्रमाणे मी लहान चणीची आहे; माझे केस चेस्टनटच्या सालीसारखे (=किरमिजी रंगाचे) आहेत आणि माझे डोळे पाहुण्याने पेल्याच्या तळाशी ठेवलेल्या शेरी (मद्यविशेष : याचा रंग लाल विटकरी असतो) च्या वर्णाचे आहेत. खुद्द हिगिन्सन् तिचे वर्णन 'एक चार चौघींसारखी लाजाळू, लहानखोर स्त्री' असे करतो. पण या साध्यासुध्या बाह्यांगाखाली लपलेले अंतरंग असामान्य होते. मूलग्राही बुद्धिमत्ता, सखोल चिंतनशीलता, विश्लेषणपटुत्व व वैचारिक बंडखोरपणा यांची सांगड प्रभावी

कल्पनाशक्ती, तीव्र भावनाशीलता व कठोर निर्धार यांच्याशी एमिलीच्या व्यक्तिमत्वात घातली गेलेली होती व या दुर्मिळ मिश्रणाचा आविष्कार तिच्या काव्यातही उतरलेला आहे.

एमिलीने काव्यलेखनाला विशीत असताना सुरुवात केली असावी. १८५८ च्या सुमारास तिने आपल्या कवितांचे दोऱ्यांनी बांधलेले छोटे छोटे गट्टे करून ठेवण्यास प्रारंभ केला. असे एकूण एकोणपन्नास गट्टे आज उपलब्ध आहेत व त्यातील कवितांची संख्या १७७५ आहे. यांपैकी फक्त सहा कविताच एमिलीच्या हयातीत प्रसिद्ध झाल्या व त्याही तिच्या संमतीविना. लाजाळू व अंतर्मुख एमिलीला आपली कविता प्रसिद्ध करणे अब्रह्मण्यम् वाटे. 'माझी कविता लोकांसमोर ठेवणे हे माझ्या दृष्टीने चारचौघात कपडे काढण्यापेक्षाही वाईट आहे. आणि माशाला आकाशाचे जसे वावडे तसेच मला काव्यप्रसिद्धीचे' असे ती एका पत्रात म्हणते. 'आपलं लिखाण करणं प्रसिद्ध ! म्हणजे मनाचा करणे लिलाव' असे ती एका कवितेतही सांगते. एमिलीच्या मृत्यूनंतर तिच्या सामानात तिची बहीण लॅन्डिनिया हिला सुमारे ९०० कविता सापडल्या. त्या प्रसिद्ध करण्याच्या हेतूने तिने मेबल ल्यूमिस् टॉड या अॅम्हर्स्ट येथील एका प्राध्यापकाच्या पत्नीचे साहाय्य घेतले. श्रीमती टॉड व एमिलीचा जुना स्नेही टी. एच. हिगिन्सन् यांनी मिळून त्यांपैकी ११५ कवितांची प्रसिद्धीसाठी निवड केली. पण त्यापूर्वी हिगिन्सन्ने या कवितांची - अर्थात् शुद्ध हेतूने - डागडुजी करण्याच्या प्रयत्नात यमके, शब्दरचना व प्रतिमा यांना कल्हई करण्याचा अव्यापारेषु व्यापार करून ठेवला. तरी देखील १८९० साली प्रसिद्ध झालेल्या पोएम्स् बाय एमिली डिकिन्सन् या संग्रहाचे उत्तम स्वागत झाले. आणि त्यानंतर या संग्रहाच्या आणखी दोन वाढीव आवृत्त्या निघाल्या : पोएम्स्: सेकंड सीरीज (१८९१ कविता : १८९१) आणि पोएम्स्: थर्ड सीरीज (४४९ कविता, १८९६, संपादक श्रीमती टॉड). यानंतर वेळोवेळी प्रसिद्ध झालेल्या संग्रहात अधिकाधिक कविता समाविष्ट केल्या गेल्या. आणि हिगिन्सन्च्या अकारण दुरुस्त्या काढून टाकून एमिलीची काव्यसंहिता तिच्या मूळ स्वरूपात प्रकाशात आणण्याचे प्रयत्न केले गेले. १९४५ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या बोल्टस् ऑव्ह

मेलडी या श्रीमती टॉड व तिची कन्या मिलिसन्ट टॉड बिंगम् यांनी संपादित केलेल्या संग्रहात एकूण ६६८ कवितांचा समावेश करण्यात आला. १९५० साली एमिलीची सर्व कागदपत्रे हार्वर्ड विद्यापीठात ठेवण्यात आली व या सामग्रीतून अखेर टी. एच्. जॉन्सन् यांनी एकूण १७७५ कविता (संपूर्ण व अपूर्ण) असलेली पाठभेदसहित आवृत्ती : पोएम्स् ऑव्द एमिली डिकिन्सन् - भाग १ ते ३-१९५५ साली प्रसिध्द केली आणि एमिलीचे समग्र काव्य मूळ स्वरूपात अखेर वाचकांपुढे आले.

एमिलीच्या काव्याचे सर्वसाधारण स्वरूप कोणते या प्रश्नाला अगदी सोपे उत्तर असे की ती एक जातिवंत भावकवी आहे. महाकाव्य, खंडकाव्य, दीर्घकाव्य, कथाकाव्य इत्यादि कोणत्याही प्रकारची विस्तृत रचना कधीच न करता केवळ भावनापूर्ण किंवा चिंतनात्मक जीवनानुभव मोजक्या शब्दात साकार करण्यातच तिची प्रतिभा रमे. यामुळे भावकाव्यात नेहमीच आढळणारे विषय - म्हणजे निसर्ग, प्रीती, मृत्यु, ईश्वर, भक्ती - हेच तिच्या समग्र कवितात वारंवार येतात. पण हे सुपरिचित विषय हाताळताना त्यांच्यावर ती आपला एक पृथगात्म ठसा उमटविते.

एमिलीच्या कवी व काव्यविषयक कल्पना १९ व्या शतकातील ब्रिटिश स्वच्छंदवादी (रोमँटिक) कवी संप्रदायाशी नाते सांगणाऱ्या आहेत. ती लिहिते, 'माझ्या यादीत - केलीच मी ती तर । पहिलं स्थान कवींचं ठरतं । नंतर अनुक्रमे येतात सूर्य, वसंत व स्वर्ग'. इतकेच नव्हे तर, कवींच्यात हे नंतरचे सारे ही आलेच की, अशी पुस्ती जोडून कवी म्हणजे सर्व काही अशी ग्वाही ती देते. कवी असणे हा तिच्या दृष्टीने एक, 'जीव दडपून टाकणारा हक्क' आहे. कवीचे कार्य कोणते या प्रश्नाला एमिलीचे उत्तर असे : 'सरळसोट वाच्यार्थातून । विलक्षण ध्वन्यार्थ काढतो । तोच कवी. दाराशी उगवून सुकणाऱ्या । गावठी फुलातून तो अत्तर पिळतो'. स्वतःच्या कलेविषयी बोलताना, 'माझे काम आहे परीघाशी' (Circumference) असे त्रोटक विधान ती करते व परीघ म्हणजे 'भययुक्त आदराची पत्नी' असे सांगते. हा 'परीघ' आहे इहलौकिक व पारलौकिक जीवनाचा व 'भययुक्त आदर' या परिघाचा नियंता असलेल्या

विश्वनिर्मात्या दैवी शक्तीच्या प्रत्ययाचा अविष्कार आहे असे मानणे एमिलीच्या एकूण जीवनदृष्टीशी सुसंगत ठरावे. परीघ या प्रतिमेच्या एमिलीच्या काव्यतंत्राच्या दृष्टीने दुसराही एक अर्थ लावणे शक्य आहे. 'सांगावं निर्भेळ सत्य पण तिरकसपणे । ध्वन्यार्थ केवढा परिणाम साधून जातो । कारण सत्याचा धसमुसळा धक्का । आपल्या डोळ्यासमोर काजवे चमकायला लावतो', असे ती म्हणते; म्हणजे वस्तुस्थितीच्या वर्तुळाच्या मध्यबिंदूशी न भिडता परिघावर राहून अर्थ सूचित करण्याने अभिव्यक्ती अधिक परिणामकारक होते असे तिला म्हणायचे आहे असे वाटते. सूचकता हा तिच्या शैलीचा एक लक्षणीय विशेष आहे हे लक्षात घेतले तर 'परीघ' या प्रतीकाचा दुसराही अर्थ तितकाच समर्पक वाटावा. कविता ओळखावी कशी? या प्रश्नाला एमिलीने दिलेले उत्तरही स्वच्छंदवादी पठडीतीलच आहे. 'अगदी शेकोटीपुढे बसल्यावरही अंगात भरलेली हुडहुडी जाणार नाही इतकी थंडी एखादे पुस्तक वाचताना माझ्या अंगी भरली तर ते काव्यच असले पाहिजे अशी माझी खात्री पटते; माझे डोके आता अगदी तुटून पडणार अशी शारीरिक संवेदना मला झाली की मी वाचते आहे ते काव्य आहे अशी माझी खात्री पटते. खरेखुरे काव्य म्हणजे काय हे ओळखण्याच्या दोनच खुणा मी जाणतो आणखी आहे का एखादी खूण'? असे ती एका पत्रात विचारते. पण याचा अर्थ काव्य म्हणजे केवळ भावनेचा अर्निबंध प्रवाहच असे एमिली मानत नाही. कविता ही एक सुललित रचना असून तिला परिश्रम, शिस्त व कलाकुसर यांचीही जरूरी आहे याची रास्त जाणीव तिला आहे म्हणून काव्य म्हणजे 'गुलाबातून अत्तर काढण्याची कला आणि यंत्र योजनेची फलश्रुती' (gift of screws) आहे असे ही ती म्हणते.

इहलौकिक व पारलौकिक विश्वांचे चिंतन करताना निसर्गाचे आकर्षण एमिलीच्या सौंदर्यवादी मनाला अनेक रीतींनी जाणवते. निसर्गातल्या सुंदरतेचा घेराव तिला असह्य होऊन ती उद्गारते, 'सुंदरते.... येवो मरण तुला डोळ्यात साठविताना । आजच मरण असेल माझ्या नशिबी तर'. हा निसर्गाचा 'सारा प्रयोग पाचूचा' तिला विलोभनीय वाटतो. बागकामची तिला आवड होती व अगदी नाजुक वेली देखील तिने

लावल्यावर जगत असत (घरकामांपैकी शिवणटिपण व झाडलोट यांचा तिला तिटकारा असे पण ब्रेड करणे आवडे.) लहानपणी रानात दूरवर हिंडणे हा तिचा आवडता छंद. (पुढे तिने आपल्याला खोलीत वर्षानुवर्षे कोंडून घेतले ते वेगळे). खगोलशास्त्राचाही तिने अभ्यास केलेला होता, निसर्गाकडे एमिली अनेक दृष्टींनी पाहते : 'आपल्या दृष्टीपुढे दिसतो तो'; 'स्वर्गसमान'; 'मूर्तिमंत सुसंवादित्व', आणि 'जो पाहतो आपण पण वर्णन करायला नाही येत । कारण त्याच्या निर्व्याजपणापुढे आपली गुंग होऊन जाते मती' - अशा विविध स्वरूपात तिला निसर्ग दिसतो. निसर्ग हा परमेश्वराचे एक रूप आहे व म्हणून त्यात एक प्रकारची गूढ रम्यता असते हा स्वच्छंदवादी परंपरेतील विचारही एमिलीच्या काही कवितात येतो. 'दूर हिंडतात जे वसंतात । त्यांची प्रसन्न देवाशी पडते गाठ' अशी तिची श्रद्धा आहे. निसर्गाचा नाट्यप्रयोग रोज आकाशात रंगतो व तो पाहायला देव प्रेक्षकात बसलेला तिला दिसतो, म्हणून तिच्या दृष्टीने 'एकादं फूल असणं' । म्हणजे केवढ्या मोठ्या जबाबदारीचा भार शिरावर घेणं' ('गवताचं पातं ही सुध्दा ताऱ्यांच्या हातांची करामत आहे' ही व्हिटमन्ची ओळ येथे आठवावी). सृष्टी म्हणजे एक जादूघर आहे आणि 'रोज आढळतं पुरून उरेल इतकं चेटूक । आपल्या आजूबाजूला या विश्वात' असे तिला वाटते. 'जाऊ जवळ जितकं सृष्टीच्या! तितकं थोडं समजू शकतो आपण तिला' - इतकी सृष्टी गूढरम्य असली तरी प्रसंगी एमिली तिला साध्या सुध्या मानवी रूपातही पाहते. मग सृष्टी एक इतकी मायाळू आई होते की जी, 'अति मंद वा अति नाठाळ लेकरावरही । ... रागावत नाही'; कधी ती कुठल्याही तरुणीसारखी दागिन्यांची भुकेली असते तसेच आपल्या सौंदर्याबद्दल जागृत असणाऱ्या युवतीसारखी. पानगळी वेल साऱ्यांना बजावते, 'नका येऊ भेटीला । ... वसंतात घालीन मी शिरोभूषण । नमस्कार तोपर्यंत'. निसर्गातील अनेक घटकांना एमिली अशीच मानवी स्वरूपात पाहते. वसंत घेऊन येणाऱ्या मार्च महिन्याला ती सांगते, 'लाडक्या येना आत । काढ तुझी टोपी'. वारा दमलेल्या माणसासारखा खिडकीवर टकटक करतो, 'किंवा पाहुण्यासारखा खोलीत येतो. आढ्यतेखोर सूर्य आपला पिवळा चाबूक घेऊन

धुक्यावर कोरडे ओढतो. निसर्गाच्या बदलत्या स्वरूपाचा संवेदनशील मानवी मनावर कसा परिणाम घडून येतो याचा मागोवा एमिली जेव्हा घेते तेव्हा तिच्या तरल अनुभवक्षमतेची साक्ष पडते. वसंताच्या सुरवातीच्या दिवसात जे आगळेच ऊन पडते ते 'सान्या वर्षात कधीच अवतरत नाही' व ते मावळल्यावर 'एकाद्या धार्मिक विधीवर । चढावी बाजारू कळा । 'तसंच काहीतरी हरपून हळहळ लागते मनाला'. या उलट शिशिराच्या कातरवेळी संधिप्रकाशाचा एखादा कवडसा तिरकस पडतो आणि तो 'उरावर धोंडा ठेवून जातो'. सान्याच ऋतूंचे संदर्भ एमिलीच्या काव्यात वेळोवेळी आले असले तरी वसंत व ग्रीष्म हे तिचे आवडते ऋतु. अमेरिकन टीकाकारांनी दाखवून दिल्याप्रमाणे (संख्याशास्त्राधिष्ठित संशोधनात अमेरिकन टीकाकारांचा हात कोणी धरू शकत नाही.) एमिलीच्या समग्र काव्यातील ऋतूंना आलेल्या संदर्भाची संख्या पुढील प्रमाणे आहे. वसंत:७०; ग्रीष्म:२२०; शरद:२५; शिशिर:६०. 'आकाश पाहणं वसंतातलं' हे तिच्या लेखी मूर्तिमंत काव्य आहे. तिच्या दृष्टीने मार्च (वसंत) हा 'अपेक्षांचा मास' तर ऑगस्ट (ग्रीष्म) हा 'ज्यानं सर्वाधिक दिलं आहे मला' असा महिना होता.

एमिलीच्या निसर्गवर्णनाचा सूक्ष्म अभ्यास करताना अनेक मनोरंजक गोष्टी लक्षात येतात. तिच्या कवितेत सागर अनेक वेळा येतो पण अॅम्हर्स्ट सारख्या समुद्रापासून दूरच्या गावी राहिल्यामुळे व प्रवासाचे वावडे असल्यामुळे तिने समुद्र खरोखरीच कधी पाहिला नव्हता. पण समुद्राइतके नद्या व झरे यांचे अप्रूप तिला नव्हते. झाडांविषयी बोलायाचे म्हणजे फक्त ७ प्रकारची झाडे तिच्या काव्यात उल्लेखिली गेलेली आहेत व त्यात शरदऋतूत अनेकरंगी पाने मिरवणारा मेपलवृक्ष तीन वेळा तिच्या काव्यात आलेला आहे (या उलट भटक्या व्हिटमन्च्या काव्यात ३० वेगवेगळ्या झाडांचे उल्लेख आहेत.) पण पुष्पप्रेमी एमिलीने ४१ वेगवेगळ्या फुलांचे उल्लेख केलेले सापडतात. त्यात गुलाब (हे तिचे सर्वात आवडते फूल) १७ वेळा व डेझी १५ वेळा येतात. २५ प्रकारचे पक्षीही तिच्या काव्यसृष्टीत उडताना दिसतात (व्हिटमन्मध्ये ही संख्या ४० आहे.) रॉबिन् (२० उल्लेख) व

बोबोलिंक (१० उल्लेख) हे गाणारे पक्षी तिचे विशेष आवडते. (संख्याशास्त्रीय माहितीत रस असणाऱ्यांना एमिली मधमाशीचा उल्लेख एकूण ५२ वेळा तर फुलपाखरांचा ३१ वेळा करते हा तपशील रोचक वाटावा.) सृष्टीतल्या पक्षीच नव्हे तर सर्वच प्राणिमात्रांशी एमिलीची गाढ दोस्ती होती. प्रसंगी ती या प्राण्यांना देखील मानवी व्यक्तिमत्व बहाल करते : उदाहरणार्थ, दोन रॉबिन पक्षी ॲपल वृक्षरूपी हॉटेलात प्रवेश करतात व तेथील नोंदवहीत 'श्रीयुत व कुमार रॉबिन' अशा सह्या ठोकतात; फांदीवर ताठ बसणारा ब्ल्यू जे हा पक्षी तिला 'ब्रिगेडिअर' वाटतो; भांडखोर बोबोलिंक हा सृष्टीतला दादा आहे. झाड हे खारीचे जेवणघर आहे तर तिचे टेबलावरचे चाकू काटे (तेही बर्मिगहॅम् येथे तयार होणाऱ्या चाकूकाट्यांपेक्षा चकचकीत) तिच्या लाल ओठातच ठेवलेले असतात. सुंदर जाळी विणणारा कोळी हा 'प्रतिभावंताचा दुर्लक्षित पुत्र;' बटवाघूळ हे आपली हेंगाडेपणे मिटलेली अर्धी छत्री वागविणारा तत्त्वज्ञ; कधीही भाडे चुकते न करणारा भाडेकरू म्हणजे उंदीर आणि विश्वात सर्वात भावस्पर्शी गाणे गाणारा गायक म्हणजे रातकिडा. एका कवितेत तर पावसाळ्यात अवतरणाऱ्या गांडुळाचे 'आपले छोटे नातलग' असे वर्णन करून ती प्युरिटनपंथीय तत्त्वज्ञानाला टोमणा हाणते (या तत्त्वज्ञानानुसार माणूस हा कीटकाइतकाच तुच्छ आहे). निसर्गानुभवाचे किती सूक्ष्म बारकावे एमिली हळुवारपणे टिपून घेते: साप गवतातून सरकल्यावर कंगव्याने पाडल्यासारखा गवताचा भांग पडतो; हिवाळ्यात बर्फाच्छादित नदीच्या पृष्ठभागाचे 'चंदेरी अस्थिभंग' होतात; आकाशाच्या जेवणाच्या टेबलावर विजेचा 'सोनेरी काटा' ठेवला जातो; हिमपाताच्या सुया टोचतात व चंद्रकोरीची सोन्याची हनुवटी आकाशात प्रकटते. हे बारकावे टिपताना एमिली इतकी सत्यनिष्ठ आहे की सौंदर्यवादी कवींप्रमाणे ती सृष्टीतील कौर्यांकडे सोईस्करपणे दुर्लक्ष करीत नाही. म्हणून पक्षी आपल्या चोचीने एका किड्याचे दोन करून कच्चेच कसे खातो हेही नमूद करायला ती विसरत नाही. या बाबतीत प्रसंगी 'रक्तानं माखलेल्या सुळ्यांचा अन् नखांचा' निसर्ग पाहणारा टेनिसन् आणि येलमच्या रानातली 'झाडं लहान थोर । सारी भांडखोर' असे सांगणारा हार्डी यांच्याशी एमिलीचे

नाते जुळते.

एमिलीच्या निसर्ग कवितेइतकीच तिची प्रेमकविता वैविध्यपूर्ण आहे. प्रीती हा तिच्या दृष्टीने वरदान असणारा शाप आहे — 'तो मिळाला नाही तर करतो व्यथित । मिळाला तर करतो जखम' हा वर—शाप दैवी आहे, कारण 'त्याचा प्रतिरूपी मात्र स्वर्गात । नाही इतरत्र साकारत'. प्रीती ही 'जीवनाहून अग्रजात' असून मृत्यूलाही पुरून उरते; 'प्रेम म्हणजेच ईश्वर अशी तिची श्रद्धा आहे. प्रेम चिरंतन आहे कारण 'हे जीवन सांत नाही आणि प्रेम हेच जीवन' म्हणूनच प्रेमसाफल्यासाठी हे आयुष्य फोलपटासारखे फेकून देऊन 'अनंतयात्री' होण्याचीही तिची तयारी आहे. 'लाभणार असेल प्रीती शेवटी' तर 'अनंत काळपर्यंत पाहणे वाट' हे तिच्या लेखी सोपं काम आहे. देहमुक्त झालेल्या प्रेमिकांच्या स्वर्गातल्या आगळ्या विवाह सोहळ्याचे ती प्रत्ययकारी वर्णन करते ते या श्रद्धेतूनच. प्रीती करणे म्हणजे संपन्न जीवन जगणे या जाणिवेतून तिच्या काव्यातील प्रेयसी प्रियकराला सांगते, 'प्रेमात पडण्याआधी तुझ्या । मी आयुष्यच नव्हते पूर्णार्थी जगले'. तरीही प्रेमानुभव किती यातनाकारी आहे याची रास्त जाणीव एमिलीला आहे. या जाणिवेमुळेच प्रेमानुभवाचे 'माझ्या छातीत घुसून बसलेला जुना खिळा' व 'हृदयाचे मलमपट्टी केलेले क्षण' असे ती वर्णन करते व स्वतःला 'सुळाची सम्राज्ञी' ही पदवीही बहाल करते. या वेदनेचे व्याकरण असे आहे: 'वेदनेला नसतो भविष्यकाळ — ती असते स्वयंभू । तिच्या अनंतात असतो तिचा भूतकाळ । जो जाणतो की वेदना । प्रसवते नव्या वेदना तिन्ही त्रिकाळ'. प्रियकराने दिलेल्या दुहेरी वारशातला पहिला आहे प्रीतीचा ('आकाशातील बापालाही रुचला असता स्वीकार जिचा.) तर दुसरा आहे 'सागर विशाल सीमा दुःखाच्या' (आधी सांगितल्याप्रमाणे असफल प्रीतीचा — अर्थात प्लेटॉनिक प्रकारच्या—अनुभव एमिलीच्या वाट्याला एकाहून अधिक वेळा आला होता व त्यातील हरपल्या श्रेयाच्या खुणा 'फक्त दोनदा' व 'मरणाआधीच' या कवितात उमटलेल्या दिसतात.

प्रेमानुभवाचे जे आणखी पैलू एमिलीच्या काव्यात प्रकट झालेले आहेत त्यात प्रीतीच्या विश्वाची स्वायत्तता, प्रेमिकांची मीलनाची ओढ, प्रीतीची

समर्पणोत्सुकता, प्रीतीच्या सामर्थ्याविषयी प्रसंगी गाढ श्रद्धा तर कधी दुष्ट आशंकाही - इत्यादींचा उल्लेख करावा लागेल. प्रीतीचे विश्व इतके स्वायत्त आहे की मनाने एकदा आपला सहचर निवडला की मग दारी जरी सम्राट उभा राहिला तरी या 'स्वर्गीय एकांतात' त्याला प्रवेश नसतो. उभ्या विश्वसंसाराने मन फक्त एकालाच निवडतं अन् मग, 'आपल्या जाणिवेच्या झडपा । दणकन् दडपून घेतं'. म्हणूनच प्रेम लाभल्यावर इतरेजन पीडाच होऊन जातात. मीलनाची आतुलता 'धुंद रात्री । धुंद रात्री । असते मी तुझ्याजवळ । तर भोगली असती आपण । धुंद रात्रीची नशा केवळ' आणि 'तुझ्या किनाऱ्याच्या कुशीत माझी नाव । विसावेल का रे आज रात्रीला ।' अशा भावपूर्ण शब्दात साकारली जाते तर समर्पणोत्सुकतेची कृतार्थता भुंग्याच्या हावरेपणाला काही एक हातचे न ठेवता सारं देणाऱ्या कमालिनीच्या रूपकाने व्यक्त होते. शेवटी मीलनक्षण सरल्यावर त्याच्यासाठी उरते 'फक्त जाणे निघून' तर तिच्यासाठी मात्र बाकी राहतो 'आनंदकल्लोळ समर्पणातला'. या समर्पणशीलतेची तीव्रता संस्मरणीय शब्दात अनेकदा व्यक्त होते : 'माझं एकचं होतं रे वैभव . . . । तुझाच दास होतं रे माझं तनमन,' 'मारून टाक मला पण माझा आत्मा मारील भरारी । गात जात देवाच्या दारी । की मी तुझीच राहणार'. प्रीतीच्या सामर्थ्याची ग्वाही अशी दिली जाते : 'माझ्या हृदयातून काढून टाकणं तुला । म्हणजे कापून टाकणं त्यातली रोहिणीच'. एमिलीची प्रेमिका आपल्या प्रियकराला बजावते, - 'बदलेन मी । पण केव्हा । डोंगर वितळून जातील तेव्हा'. पण मानवी मनाचे खेळ विलक्षण असतात. आपल्या अत्यंत गाढ आंतरिक श्रद्धांवर प्रहार करण्याचीही त्याला कधी कधी खुळी लहर येते. अशाच एका दुबळ्या क्षणी एमिली कडवटपणे म्हणते, 'इतर काही गोष्टीप्रमाणे प्रेमालाही कंटाळतो आपण । अन् देतो ठेऊन कपाटाच्या एका कप्प्यात ते । अखेर आजोबांच्या पोषाखाप्रमाणे । ते जुनाट वळणाचे वादू लागते'. स्वतःच्या प्रीतीविषयक श्रद्धेची टर उडवायची लहर आली म्हणजे ती म्हणते, वेळ नव्हता मला कुणाचा द्वेष करायला । 'शिवाय द्वेष तडीला न्यायला आयुष्यही नव्हते दीर्घ । प्रेम करायलाही वेळ नव्हता वेळ मला ।

पण माणसाला काही तरी । हवा ना उद्योग । म्हणून प्रीतीचं सोपं काम ।
पुरेल असं वाटलं मला'. पण असे क्षण एकंदरीत विरळाच.

सौंदर्यवादी कवींना मृत्यूचे आकर्षण नेहमीच वाटत आले आहे. कीटसूचा तो दिलासा देणारा दिलवर होता; 'थकल्या भागलेल्या लेकराप्रमाणे जमिनीवर पडून । हे चिंताग्रस्त आयुष्य आसवात वाहून संपवीन मी' - असे शेलीला वाटे तर एल्यटने म्हटल्याप्रमाणे शेक्सपिअरचा समकालीन वेबस्टर 'मरणकल्पनेने होता झपाटलेला । टाळूवरच्या कातड्याच्या आतली दिसे त्याला कवटी'. एमिलीला सुध्दा मृत्यूचा ध्यास सदाचाच लागला होता. कडव्या प्युरिटनपंथीय कुंटुबात गेलेल्या तिच्या शैशवांच्या संस्कारांचाही यात बराच वाटा असावा. तिच्या मृत्युविषयक कवितांची संख्या १४१ इतकी मोठी आहे (संख्या शास्त्रप्रेमींना मृत्यूचे संदर्भ एमिलीच्या समग्र काव्यात ३२३ वेळा तर जीवनाचे २८३ वेळा आलेले आहेत हे एका अमेरिकन टीकाकाराने परिश्रमयुक्त संशोधनपूर्वक मांडलेले गणित चित्तवेधक वाटावे). मरणाच्या 'जमिनीखालच्या नागड्या आयुष्याची जाणीव' एमिलीला गांधील माशीसारखी इतकी छळते की 'थडगे खोदणारी कुदळ' तिच्या स्मृतीत कायमची रूतून बसली आहे. मृत्यूकल्पना व मरणानुभव यांच्या अनेक छटा एमिलीच्या काव्यात उमटल्या आहेत. मृत्यूला एमिलीने किती वेगवेगळ्या स्वरूपात तरी पहावे? मृत्यू एक अजब वल्ली आहे. तिच्याबद्दल स्वतःच्याच गावात कुणालाही काही माहीत नाही. त्याचा जन्मदाता कोण, त्याचे बालपण कुठे गेले, त्याचे सबंगडी कुठले या साऱ्या प्रश्नांना उत्तरेच नाहीत. मृत्यु एक प्रियकरही आहे. त्याचे प्रियाराधन चालते पहिल्यांदा चोरट्याने, लपत छपत येऊन, पण शेवटी येतो तो 'घिटाईने वाजत गाजत आणि घेऊन जातो आपल्या प्रियेला आपल्या काळ्या गाडीतून विजयोन्मादात'. ही गाडी तर शतकानुशतके दौडते आहे अनंताकडे. आपल्या पत्नीला: 'क्रुसाची सम्राज्ञी' ही पदवी बहाल करणारा पतिराजही तो आहे व थडगे आहे त्याचे घरकुल. मृत्यू आहे 'उद्याचा वायदा न करणारा' धनकोही आणि माणसाला अखेरची लढाई करायला लावणारा शत्रु पण. तुम्ही त्याला मित्र समजलात तर त्याचा सलाम असतो सौहार्दाचा;

पण शत्रू मानलात तर धिटाईचा. मृत्यू वियोगाचा लिलाव पुकारणारा प्राणी आहे, प्रसंगी तो पथिकाश्रमाच्या मालकाच्या स्वरूपातही अवतरतो. या विचित्र पथिकाश्रमातल्या खोल्यात शेगड्या नसतात उबेसाठी पेटविलेल्या. एमिली मृत्यूला यातनेचा एकमेव मित्र म्हणूनही ओळखते. यातना आहे त्याच्याहून फक्त एका निमिषाने लहान. तसेच मृत्यू हा आहे 'जन्मसिध्द हक्क । हुजुरांचा अन् हुजऱ्यांचा,' त्याचप्रमाणे 'जगण्याचा रोग बरा व्हायला निसर्गाच्या औषधालयात एकच उपचार । पर्याय नाही मरणाला'.

प्रत्यक्ष मरणानुभवाच्या चित्रणात एमिलीला उभ्या काव्यविश्वात तुलना नाही. मरणाच्या क्षणी नक्की घडते काय, मरणाऱ्याला कोणत्या संवेदना जाणवतात, दुसऱ्याचे मरण पहाताना बघणाऱ्यांना काय वाटते, मरण वार्ता गावात पसरल्यावर काय प्रतिक्रिया होतात या सान्या गोष्टींबद्दल एमिलीला विलक्षण कुतूहल आहे. स्वतःच्या मरणक्षणाचे वर्णन करताना तिच्या एका कवितेतील भाष्यकर्त्रीला जाणवते ती खोलीतील विलक्षण स्तब्धता : 'मग खिडक्याच अदृश्य झाल्या । अन् नंतर दिठीची दीठच मिटून गेली' अशी अवस्था होते. मरणाऱ्याचे डोळे खोलीभर भिरभिरतात । जणू शोधायला काहीतरी । मग गढूळतात । अन् नंतर धुक्याजतात आणि अखेर ते काय पहायला । आसुसले होते हे न सांगताच । घट्ट सीलबंद केले जातात'. समोरच्या घरात कुणीतरी मेल्यावर त्या रस्त्यावर जे बहुढंगी नाट्य रंगते त्याचा थोडा विनोदाचा शिडकावा असलेले वर्णनही ती करते. (पहा : 'मरणवार्ता'). जीवनाच्या पाशातून सुटका झालेल्या मरणाऱ्याचा तिला प्रसंगी हेवा वाटतो; मृत्यूचे भय तर तिला बिलकुल वाटत नाही. ती सांगते, 'माझ्या वडिलांच्या देवडीच्या दरवानाची । ठेवते मी एवढीच पत्रास'. एखाद्या हताश क्षणी जिवलग माणूस निवर्तल्यावर बाकी उरते ते 'प्रेम बासनात गुंडाळून ठेवणं । कारण आता त्याचा काहीच उपयोग नसतो । अगदी अनंतकाळपर्यंत' - असे म्हणण्याइतका वैताग तिला येतो खरा पण मृत्यू म्हणजे सान्याचा अन्त नाही अशी तिची खात्री आहे, म्हणून मृत्यू व आत्मा यातील संभाषण ती असे रंगविते : मृत्यु आत्म्याला 'मातीत मिसळ' असे फर्मावितो, तर आत्मा त्याच्यापुढे आपले मातीचे अवगुंठन टाकून देऊन

पाठ फिरवतो. या भावनेतूनच कुणी मेल्यावर चर्चची घंटा जेव्हा वाजेल तेव्हा हा क्षण दुःखाचा नाही तर आनंदाचा असे ती सांगते : 'अशा वाजाव्या (त्या घंटा) की काहीतरी । जगाला दिली जात आहे सुवार्ता'.

'जे जग म्हणजे नाही सर्वान्त' असा एमिलीचा विश्वास असल्यामुळे तिची ईश्वरावर गाढ श्रद्धा आहे. या श्रद्धेतूनच अमरता, पारलौकिक विश्व, स्वर्ग, धर्म व ईश्वरभक्ती यांविषयींचे चिंतनही तिच्या कवितेचा एक महत्त्वाचा विषय आहे. 'अमरत्वाच्या छापखान्यातून । दिवसभर निघणारी पत्रके' एवढ्याच बातम्या एमिली वाचते. तिच्या दृष्टीने या विश्वापलिकडे जे जग आहे ते संगीतासारखे अदृश्य असले तरी त्याचवेळी स्वरांइतके खरेही आहे. ते तत्त्वज्ञानाला अनाकलनीय ठरते व विद्वानांची मती गुंग करून टाकते. स्वर्गकल्पना एमिली मानते; हा स्वर्ग धरेवर असू शकतो. 'ज्याला धरेवर नाही सापडला स्वर्ग । तो मरणोत्तरही कसा मिळेल त्याला ? । कारण जेथे जातो आपण तेथे शेजारी । येत असतात देवदूत रहायला'. मरणोत्तर लाभणारा स्वर्ग एमिलीने चित्तचक्षूंनी पाहिला आहे. त्या स्थानाची इतकी ओळख आहे तिला की 'जणू त्याचा नकाशा आहे कुणी काढून दिला'. स्वर्ग एक छोटेसे शहर आहे. तिथे माणकांचे दिवे व रस्यावर मऊ पिसांच्या पायघड्या घातलेल्या आहेत. पण एमिलीचा स्वर्गकल्पनेवरील विश्वास अस्सल प्युरिटनपंथीय पठडीतील असला तरी तिची एकूण धर्मविषयक कल्पना या पंथाच्या तत्त्वज्ञानाविरुद्ध बंड करणारी आहे. ती रविवारी चर्चमध्ये जाऊन प्रार्थना करित नाही कारण तिची बाग हेच तिचे चर्च आणि तिथल्या धर्मोपदेशकाचे नाव आहे ईश्वर, तिथे प्रार्थना गीते गातो पक्षी, अशी शेवटी स्वर्गात जाण्याऐवजी ती 'जातच असते तिथे वरचेवर'. चर्चमधल्या अनेकदा रटाळ वाटणाऱ्या प्रवचनांचे ती असे वाभाडे काढते: 'ही कथा (बायबलची) सांगायला कोणी गोड गळ्याचा असेल शाहीर । तर येथील सारे ऐकायला. । ऑफ्यूसचे प्रवचन - संगीत मनोवेधी असे । कुणाचा धिक्कार बसत नसे करित'.

एमिलीची ईश्वरकल्पना तितकीच बंडखोर स्वरूपाची आहे. परमेश्वराला मृत्यूइतक्याच विविध स्वरूपात ती पाहते. ईश्वराची ओढ

तिला एवढी लागली आहे की त्याचा शोध करताना थकून जाऊन ईशपुत्राला ती म्हणते, 'बोल नॅझरथच्या येशू, मला नाहीस का देणार हात?' अनंताच्या प्रवासात हर वेशी पाशी देव तिला उभा ठाकलेला दिसतो. पण मरणाला भिऊन माणूस ईश्वरभेट शेवटपर्यंत टाळतच राहातो यातील उपरोधही तिला जाणवतो. ईश्वराची अनेक रूपे तिला दिसतात. तो तिच्यावर माणकांचा वर्षाव करणारा सम्राट आहे म्हणून तो मायबाप व सावकार आहे. पण तो प्रिय व्यक्तींना हिरावून नेतो म्हणून तो चोरही आहे. त्याच्याशी न खेळता आपण इतर माणसांशी खेळतो म्हणून देवाला आपला मत्सरही वाटतो. देवाने माणसाला सहनशील केले असल्याने माणसावर अन्याय झाला आहे म्हणून देवाच्या दुष्टपी पणाची ती हजेरी घेते. देवाच्या कोर्टात मी सदैव गुन्हेगारच ठरले अशी तिची तक्रार आहे. पण तिला सूट हवी एवढीच - 'मरणांती देवाचे दर्शन' आणि अखेर 'कोकरं रात्री जशी । शिरतात मेंढपाळाच्या कुशीत' तशी ती देवाच्या कुशीत मरणांती शिरणार आहे. 'देवाच्या डोळ्यांच्या । खुल्या न्यायासनासमोर' उभी राहून निर्दोष सुटण्याचा 'सर्वात बिकट अन् घोर' विजय तिला मिळावायचा आहे. 'हरी नामका प्याला' पिणाऱ्या भारतीय संतांसारखी एमिली ही भक्तिरसाची मदिरा प्यालेली आहे- ती मदिरा कधीच गाळली गेलेली नाही व ती मोत्यात कोरलेल्या पेल्यातून प्यायची असते. ती पिऊन एमिली तर्र होते व सूर्यबिंबाशी रेलून उभी राहते; मग तिचे ते ध्यान पाहायला 'संत खिडक्यांशी जमतात नि देवदूत । आपले चकाकते मुकुट लागतात हवेत उडवायला.' देवाचा साक्षात्कार घडत नाही म्हणून त्याच्यापाशी पोहोचायला वापरण्याचे साधन म्हणजे प्रार्थना; पण हा साक्षात्कार 'उत्तरध्रुवाच्या उषःप्रभेइतकाच विलक्षण अनुभव आहे; तो असतो थोड्याच राजयोगांच्या भाळात.

पण ईशचिंतनात रमल्यामुळे एमिली पूर्णतः समाजविन्मुख झालेली नाही. किंबहुना विलक्षण गुंतागुंतीचा मानवी स्वभाव, हरघडी बदलत जाणारे मानवी मनाचे रंग व माणसाचे लहान थोर दोष त्यांचे उपहासपूर्ण दर्शन घडविण्यातही एमिली तरबेज आहे. तिच्या अनेक पत्रातून ही उपहासदृष्टी किती भेदक होती या प्रत्यय येतो. एका शेजारिणीचे तिने केलेले हे वर्णन

पहा—: 'श्रीमती एस्. चर्चला जाताना एकादी भारदस्त, गरगरीत गोटी घरंगळत चालली आहे असे वाटत होते'. अॅम्हर्स्ट मध्ये एकदा अनेक वेळा आगी लागल्या याचा निर्देश करून ती लिहिते - 'चर्चच्या घंटांपेक्षा आगीच्या घंटाच अधिक वेळा वाजल्या; या दोन्ही प्रकारांपैकी कुठला अधिक भयसूचक असा प्रश्न थोरो (समकालीन अमेरिकन बंडखोर विचारवंत) ला पडला असता'. 'तिळांनी भरलेल्या' मानवी स्वभावाचे एमिलीला गहरे कुतुहल वाटते. तिचे शेजारी हा तिचा शिकारखाना आहे. ती नाटक पहायला जाते तेव्हा तिला एका ऐवजी दोन नाटके दिसतात: एक रंगमंचावरचे व दुसरे प्रेक्षकातले आणि ही दोन्हीही नाटके रंगतदार असतात. माणसाच्या मनाचे 'मालकालाही कधी बंद नाही ठेवता येत । असं एकमेव नाट्यगृह' असे ती वर्णन करते. मानवी मन 'आभाळाहून अफाट व सागराहून अथांग' आहे. ते एक अजून अज्ञान राहिलेले खंड आहे : 'झालेली नाही अद्याप मनाची वसाहत' या जाणीवेमुळे एमिली सॉक्रेटिसप्रमाणे माणसाला बजावते: 'मूर्खा ! शोध घे स्वतःचा'. हा शोध पुरा झाल्यावर स्वतःची ओळख पटते त्याला मित्रमंडळींची काय गरज? आत्मज्ञानाचे दिव्य करताना माणसाला साथ देतो 'फक्त एक कुत्रा । तो म्हणजे व्यक्तित्व त्याचं स्वतःचं'. खुद्द एमिलीच्याबाबतीत हे व्यक्तित्व किती समृद्ध होते याची साक्ष तिची कविता कशी पटवते हे वरील विवेचनावरून दिसावे.

एमिलीच्या जीवनदृष्टीइतके तिचे काव्यतंत्रही पृथगात्म आहे. तसे पाहिले तर तिच्या काव्यात छंदाचे बैविध्य अजिबात नाही. तिच्या बहुतेक कविता एकाच वृत्तात लिहिल्या गेल्या : हे वृत्त होते चर्चमध्ये गायिल्या जाणाऱ्या चतुष्पदी प्रार्थनास्तोत्रांचे. या स्तोत्रांचा 'ख्रिश्चन सामडी' हा बॉट या धर्मोपदेशकाने एकत्रित केलेला संग्रह प्रसिद्ध आहे. न्यू इंग्लंडमधील प्रत्येक घरी हा ग्रंथ असेच. ही स्तोत्रे घरी व चर्चमध्ये एमिलीने इतक्या वेळा ऐकली असतील की त्यांच्या वृत्ताची लय तिच्या कानात व मनात पक्की बसली होती. काव्यरचना करताना अभावितपणे ती याच वृत्तात लिहिती झाली. वरवर एकसुरी वाटणाऱ्या या वृत्तात अनेक प्रकारची विविधता आणण्याची सोय होती. कडवी बहुधा ४ ओळींची असली तरी कधी ६ तर

कधी ८ ओळींचीही असत. चतुष्पदीतील ओळीत अनुक्रमे ८, ६, ८, ६ असे उच्चारावयव (Syllables) बहुधा येत असले तरी त्यांची रचना अनेक तऱ्हांनी फिरवून घेतली जाई (उदाहरणार्थ - ८, ८, ६, ६, ८, ६, ६, ८). या वृत्ताची लय बहुधा आयंबिक (= ओळीतील अनुक्रमे पहिले पद आघातशून्य व दुसरे आघातयुक्त) असे पण या विरुद्धची 'ट्रोकेइक' लय (=ओळीतील अनुक्रमे पहिले पद आघातयुक्त तर दुसरे आघातशून्य) ही कधी कधी योजिली जात असे. हे वृत्त केवळ तिच्या चांगल्या परिचयाचे होते एवढ्या कारणासाठीच एमिलीने ते वापरले असे नसावे. छोट्या ओळींची ही चतुष्पदी रचना भावकाव्याला पोषक तर आहेच, शिवाय तोटक्या ओळीत प्रसंगी एमिलीला प्रिय असणारे उपरोध, उपहास, विरोधाभास व सुभाषितपर अभिव्यक्ती हे परिणाम साधणेही शक्य होते. या वृत्ताची लय सामान्यतः जरा सरधोपट व एकसुरी वाटते (मध्ययुगीन इंग्रजीतील लोकसाहित्यातल्या पोवाड्यात - Ballads - हेच वृत्त वापरले गेले व त्यांत त्याच्या या मर्यादा स्पष्ट होतात.) पण या बालबोध लयीत विषय व भाव यांच्या बदलत्या स्वरूपाला अनुरूप असे फरक घडवून आणण्यात एमिलीचे कौशल्य दिसून येते. उदाहरणार्थ, मृत्यूवरील कवितात ही लय विषयाच्या गांभीर्याचे वजन पेलण्याइतकी संध व गजगती होते. तर 'पक्षाची भरारी' या कवितेत, ही भरारी शब्दरूप करणारे चपळ पंख ओळींना फुटतात; तसेच, 'रेल्वे इंजिन' या कवितेत पहिल्या ओळीपासून अगदी शेवटच्या म्हणजे सोळाव्या ओळीपर्यंत पूर्णविराम येत नसल्यामुळे वेगात धावणाऱ्या इंजिनाची गती किती समर्थपणे शब्दात पकडली गेली आहे हे पाहण्यासारखे आहे.

यमकयोजनेच्या बाबतीत एमिलीचा बंडखोरपणा उघडपणे दिसतो. स्तोत्रवृत्त सहसा सयमकच असे; पण काही कवितात तिने यमकाला समूळ फाटा दिलेला आहे व सयमकरचनेत देखील सर्वथैव परिपूर्ण यमके वापरण्याचा तिचा आग्रह नाही. तिची यमके अनेकदा विविध प्रकारांनी अशास्त्रोक्त ठरून केवळ अर्धयमकेच गणिली जावीत : उदाहरणार्थ - पुनरावृत्तयमक (Identical Rhyme)-, 'Move-remove', स्वरयमक (Vowel Rhyme) - म्हणजे व्यंजनाचे यमक न साधता फक्त स्वरांचे

साधायचे - जसे 'Time-Thine'; मुक्त स्वरयमक (Free Vowel Rhyme) - म्हणजे कोणत्याही स्वराचे कोणत्याही दुसऱ्या स्वराशी साधरलेले यमक - जसे 'I-day', - दर्शनीयमक (Eye-Rhyme) - म्हणजे शब्दोच्चार भिन्न असला तरी स्वर तोच असणे - जसे 'Away - Sky' आणि व्यंजनयमक (Consonantal Rhyme) म्हणजे - स्वरांचे यमक न साधता केवळ व्यंजनांचेच साधणे - जसे 'Crowd-God'. या अर्धयमकांचे एमिलीच्या काही अमेरिकन टीकाकारांनी जरा फाजील कौतुक केलेले आहे व या प्रकारच्या यमक रचनेतून तिचा जीवित-दृष्टीकोन कसा चिकित्सक व संशयवादी होता हे सिद्ध होते असा दावा केलेला आहे. तसेच विल्फ्रिड ओडेन व डब्ल्यू. एच्. अडेन या आधुनिक ब्रिटिश कवींनी अर्धयमकांचा वापर परिणामकारकपणे केला असल्यामुळे या तंत्राच्या उपयोगातून एमिलीच्या काव्याची आधुनिकता स्पष्ट होते असे प्रतिपादन ही केलेले आहे परंतु येथे दोन महत्त्वाच्या गोष्टी विसरून चालणार नाही. एक म्हणजे स्तोत्रगीतातील यमकरचना अनेकदा अशीच शिथिल असे व दुसरे म्हणजे एमिली केवळ स्वांतःसुखाय काव्यरचना करित असल्याने व काव्यप्रसिध्दीचा विचारही तिने कधी केला नसल्यामुळे त्यातील यमकदोष दूर करण्याचे कष्ट घ्यावेत असे तिला बहुधा वाटले नसावे.

विरामचिन्हांचा उपयोग करण्यातही एमिलीचा आपला सबतामुभा आहेच. याबाबतीतले व्याकरणाचे कोणतेच नियम तिला मंजूर नाहीत. (विख्यात ब्रिटिश गद्यलेखक कार्लाइल याचाही हाच खाक्या). अनेक विरामचिन्हांपैकी ती सहसा फक्त दोनच वापरते : मोठे अक्षर (Capital Letter) व आडवी रेघ (dash). एकाद्या शब्दावर जोर द्यायचा असला म्हणजे तो ओळीत कुठेही आला तरी ती मोठ्या अक्षरात त्याचा पहिला उच्चारावयव दाखविते, तर आडव्या रेघेचा उपयोग ती तीन परिणाम साधण्यासाठी करते : १) दोन कल्पेना किंवा दोन प्रतिमा यांतील अंतर दाखविण्यासाठी; २) एकाद्या कल्पनेच्या किंवा प्रतिमेच्या दोन्ही बाजूंना आडवी रेघ मारून या प्रकारे त्यावर जोर देण्यासाठी ३) एकादी ओळ वाचतांना कुठे विराम घ्यावा हे कळावे म्हणून.

शब्दकळा हे कोणत्याही कवीच्या कलेचे एक लक्षणीय अंग आहे. व्हिटमन् प्रमाणेच एमिलीलाही शब्दांचे विलक्षण कुतूहल होते. तिच्या तीन सर्वात आवडत्या ग्रंथात अमेरिकन शब्दकोश (संपादक वेब्टर)चा समावेश होत (बाकीची दोन पुस्तके म्हणजे बायबल व समग्र शेक्सपिअर). 'माझा शब्दकोश हाच माझा एकमेव सखा', 'शब्दकोश पुढ्यात घेऊन । उपास सोडते मी', 'शब्दांची करामत किती असते मनोरम' - यासारख्या तिच्या उद्गारांतून तिचे शब्दवेड उघड होते. शब्दांकडे पाहण्याचा एमिलीचा दृष्टिकोन तिच्या 'कवी आणि शब्द' या कवितेत प्रकट झालेला दिसतो. कवी हवा असलेला शब्द शोधून दमतो आणि मग एकदम तो आदर्श शब्द त्याच्यापुढे अकस्मात अवतरतो. आपली शब्दयोजना काटेकोर व्हावी याबद्दल एमिली आप्रही असे. अनेक कवितांचे तिने पुनः पुन्हा परिष्करण केलेले दिसते. याचे एक ठळक उदाहरण 'The Bible is an antique volume' (समग्र कविता क्रमांक १५४५) या कवितेत आढळते. या कवितेतील तेरावी ओळ 'Had but the tale a warbling teller' अशी आहे. यातील 'Warbling' या विशेषणाच्या ठिकाणी आधीच्या संहितात 'trilling', 'Hearty', 'Magic' इत्यादि एकूण बारा वेगवेगळी विशेषणे तिने वापरून पाहिली होती. एमिलीच्या शब्दकळेचे विशेष असे: इंग्रजीत दोन प्रकारचे शब्द येतात : भारदस्त, वजनदार व प्रदीर्घ लॅटिनोद्भव शब्द (मिल्टनचे काव्य यांनी भरलेले आहे) व साधे सोपे छोटेखानी सॅक्सन् शब्द. एमिलीचा ओढा साध्या सोप्या शब्दांकडे असला तरी प्रसंगी त्यांची भारदस्त लॅटिन शब्दांशी जुळणी करून ती विरोध व उपरोध चपखलपणे साधते. उदाहरणार्थ, 'Penurious Eyes', 'Sapphire Fellow' (या दोन्ही उदाहरणात पहिला शब्द लॅटिनोद्भव व दुसरा सॅक्सन आहे). संशोधकांनी दाखविल्याप्रमाणेच जी सहा सर्वनामे तिच्या काव्यात सर्वाधिक्याने येतात, त्यांपैकी day, life, eye, sun & man ही पाच एकोच्यारावयवी (monosyllabic) आहेत. तर फक्त एक द्व्युच्चारावयवी (containing two syllables) आहे. शेक्सपिअरप्रमाणे एमिली ही गरजेनुसार शब्दांची मोडतोड करते. सर्वनामाचे विशेषण ('Pompous' ऐवजी 'Pomp') व क्रियापदाचे सर्वनाम

(‘Illumination’ ऐवजी ‘Illume’)ती सहज करून टाकते; तसेच व्याकरणाचे अन्य प्रकारे खूनही पाडते. (उदा. ‘Many dew’, ‘countless butterfly’ – हे व्याकरणदुष्ट शब्दप्रयोग; आर्ष प्रयोग (‘is’ ऐवजी ‘be’) व प्रत्यय लावून नवे शब्द घडवणे (जसे ‘escapeless’) हे प्रकार तर ती करतेच पण याहूनही अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे काही शब्दांना तिच्या अनुभवविश्वात नेहमीपेक्षा वेगळाच अर्थ व संदर्भ असतो. ‘एट्रस्कन’ (= रोमपूर्व इटलीतील प्राचीन संस्कृतीविषयक) या विशेषणाचा तिच्या शब्दकोषात बहुमूल्य असा वेगळाच अर्थ आहे. यातूनच तिचे ‘एट्रस्कन् युक्तिवाद’, ‘एट्रस्कन् आमंत्रण’ हे शब्दप्रयोग सिध्द होतात. सिसिली व इंडिया या स्थानवाचक नामांचाही संदर्भ वैभवाशी आहे, म्हणून गुलाब ही ‘सिसिलीमधील मालमत्ता’ ठरते. तर प्रीती हा ‘माझा इंडियाचा अंश’ असतो. ‘हिमालय’ (‘Himmaleh’) ‘काश्मीर’ व ‘ओफीर’ या नादमय नांवाचाही तिला मोह पडतो. अविस्मरणीय शब्दप्रयोगांची निर्मिती ही प्रथमश्रेणीच्या कवीची करामत असतेच. अर्थगर्भ व अचूक शब्दप्रयोगात एमिलीचाही हातखंडा आहे: ‘Hour of lead’, ‘Democratic death’, ‘This world is not conclusion’ – ही याची काही मोजकी उदाहरणे.

एमिलीची प्रतिमासृष्टीसुध्दा महान कवीला साजेशी आहे. तिचे वैविध्य व प्रयोगशीलता तसेच सांकेतिकता झुगारून थक्क करून टाकणारा तिचा ताजेपणा लक्षणीय आहेत. तिच्या प्रतिमाविश्वावर बायबलचा प्रभाव साहजिकच फार मोठा आहे. म्हणून क्रूस, कॅल्व्हरी (ख्रिस्ताला सुळावर दिले ते स्थान), ईडन, ज्ञानवृक्ष व त्यावरील फळ या बायबलमधील प्रतिमा तिच्या काव्यात सहजपणे येतात. वडील वकील असल्यामुळे कदाचित ‘charter’, ‘right’, ‘title’, ‘repeal’ इत्यादी कायदेविषयक संज्ञाही ती अभावितपणे वापरून जाते. स्वच्छंदवादी काव्यपरंपरेशी तिचे नाते असल्यामुळे सम्राट, सम्राज्ञी, सोने, रूपे, रत्ने, चंद्र, सूर्य इत्यादींच्या प्रतिमाही नेहमी येतातच तर तिचा स्त्रीसुलभ घरेलु प्रतिमांचा वापर ब्रिटिश मीमांसक काव्यसंप्रदाया (Metaphysical Poets) च्या पठडीतला वाटतो. उदाहणार्थ, थडगे ही मृत्यू या पाहुण्याला चहाला बोलवावयाची खोली;

संध्याकाळ ही रंगीबेरंगी झाडूंनी आकाशाची साफसफाई करणारी गृहिणी, लाज ही 'गुलाबशाल', आश्चर्य म्हणजे 'बेचव मांसपदार्थावर टाकलेला मसाला' इत्यादी. एमिली सौंदर्यवादी असली तरी शास्त्रीय प्रतिमांचे तिला वाबडे नाही हे 'जाणिवेच्या झडपा' (valves of attention), 'कल्पनाशक्तीने पेटवला जाणारा संभवनीयतेचा फ्यूज', 'वर्तुळ' व 'परीघ' या प्रतिमांवरून सिद्ध होते. एका इंद्रियाद्वारे घ्यायचे अनुभव दुसऱ्याच इंद्रियाद्वारा व्यक्त करण्याचे अभिनव प्रतिमातंत्र (Synaesthesia) आधुनिक इंग्रजी काव्यात ईडिथ् सिटवेल यांनी प्रभावीपणे वापरले आहे. पण हे काव्यतंत्र सर्वसामान्य होण्याच्या आधीच एमिलीने वापरले आहे हे विशेष: जसे 'सूर्यप्रकाशाचा पिवळा गलबला', व 'उरावर धोंडा ठेवून जाणारा' शिशिराच्या कातरवेळी पडणारा संधिप्रकाशाचा कवडसा.

एमिलीच्या काव्याचे मूल्यमापन करताना त्याच्याकडे बघण्याची टीकाकारांची दृष्टी कशी बदलत गेली हे पहाणे मनोरंजक ठरते. १८९० साली तिची कविता पहिल्यांदा उजेडात आल्यावर तिच्या कलेची 'ओबड धोबड', बालिश व तंत्रहीन' अशी संभावना झाली. तिच्या पहिल्या काव्यसंग्रहाचा संपादक टी. डब्ल्यू. हिगिन्सन् याने स्वतः एमिलीच्या काव्याचे केलेले वर्णन पहा: 'मुळापासून उपटून काढलेल्या रोपट्यासारखे हे काव्य आहे, म्हणून त्याला माती, खडे व दंवबिंदू चिकटलेले आढळतात. पण हे सारे आहे तसे स्वीकारायला हवे'. लंडन डेली न्यूज रिव्ह्यू मध्ये दोन जानेवारी १८९१ च्या अंकात प्रसिद्ध झालेल्या परीक्षणाच्या अज्ञात लेखकाने तर 'अशिक्षित व असंस्कृत भावनांची अर्धी कच्ची खिचडी' या शब्दात एमिलीच्या कवितेची टार उडवली होती. तिची समग्र कविता प्रकाशात आल्यावरच कवी म्हणून एमिलीची जातकुळी कोणती याचा सम्यक् परिचय होऊ लागला; नंतर काही आधुनिक अमेरिकन टीकाकारांनी तर वारेमाप स्तुतीचे दुसरे टोकही गाठले. एमिलीच्या काव्याचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करताना त्याच्या अनेक मर्यादा सहज जाणवतात. कोणत्याही भावकवीप्रमाणे तिच्या कवितेचा आवाका अनिवार्यपणे सीमित झालेला दिसतो. काही मोजक्या विषयांच्या परिघातच ती फिरते. शिवाय आधी सांगितल्याप्रमाणे

वृत्त-छंदाचीही फारशी विविधता तिच्यात नाही. तसेच वर्डस्वर्थप्रमाणे एमिलीच्या काव्यातही खुपतील एवढे चढउतार जाणवतात - इतके की तिच्या एकूण १७७५ कवितांपैकी सुमारे फक्त शंभरच उत्तम आहेत असा जेष्ठ अमेरिकन टीकाकार व लेखक जे. सी. रॅन्सम् यांचा अभिप्राय आहे, तर काहींच्या मते ही संख्या याहूनही बरीच कमी आहे. एकाद्या कवितेची सुरवात एमिली अत्यंत मार्मिक शब्दांनी करते पण कवितेचा उर्वरित भाग पहिल्या ओळींची उंची काही वेळा गाढू शकत नाही (बायरनची तन्हा हीच हे येथे आठवावे.) आणि गरुडझेपेचा शेवट कोंबड्याच्या तोकड्या फडफडण्यात होतो. एमिलीच्या काही कविता अपुऱ्याच राहिल्या हे यामुळेच. आपल्या कवितांचे परिष्करण जरी ती करत असली तरी तिची कविता आयुष्यभर गुलदस्तातच राहिल्यामुळे लेखनाला काही दृष्टींनी पोषक ठरण्याऱ्या टीकेचा फायदा तिला जवळजवळ मिळालाच नाही; तसेच कोणत्याही समानधर्म्यांशी चर्चा करून लेखकाला जो लाभ होतो त्यालाही ती पारखी झाली होती. या सान्या गोष्टींचा संबंध तिची काव्यकला उच्च पातळीवर नेहमीच का राहू शकली नाही या वस्तुस्थितीशी निश्चितच जोडता येईल. व्याकरणाची तिने वेळोवेळी केलेली पायमल्ली व यमकनियमांचा भंग ही दोन्ही प्रत्येक ठिकाणी कलादृष्ट्या समर्थनीय ठरतात असे नाही; त्यात निष्काळजीपणाचा भागही असू शकतो हे विसरून चालणार नाही. तिच्या मितभाषी, गुप्तार्थक शैलीमुळे तिची अभिव्यक्ती कधी कधी दुर्बोध होऊन गेली आहे. तर कधी केवळ शब्दांची आतषबाजी करण्यातच ती रमली आहे असे वाढू लागते. स्वच्छंदवादी कवितेला छळणाऱ्या भावविवशतेच्या शापातूनही ती सर्वथैव मुक्त झालेली नाही. विशेषतः काही निसर्ग - कवितांत सृष्टीतील घटकांना मानवी रूपात पाहण्याचा अट्टाहास ती जेव्हा करते तेव्हा या भावविवशतेचा वास तिच्या काव्याला येऊ लागतोच.

या सान्या त्रुटींचे भान ठेवूनही एमिलीच्या काव्याची बलस्थाने ठळकपणे नजरेत भरल्यावाचून रहात नाहीत. एका रसरशीत, समृद्ध व व्यामिश्र भावजीवनाचा समर्थ प्रत्यय घडविणारे आणि मानवी मनाच्या तरल रंगच्छटा अचूकपणे शब्दबद्ध करणारे हे काव्य आहे. पण भावनेच्या हळव्या

लाटेत वहात जाऊन बुद्धी व विचारघनता सदैव गमावून बसणारे हे काव्य नाही. तिच्या सर्वोत्तम ओळींत अव्वल दर्जाच्या कवीला शोभेल असे सुभाषितक्षम अभिव्यक्तीप्रभुत्वही निश्चितच आढळते. सखोल चिंतन व तीव्र भावना यांचा संगम घडविणारी ही कविता टी. एस्. एल्यटच्या आधुनिक काव्यादर्शाला साजेल अशीच आहे. एमिलीच्या काव्यातील ही बुद्धी व भावना यांची साधलेली युती, तिची प्रचलित धर्मकल्पनेविरुद्धची बंडखोरी, तिचा जीवनाकडे पाहण्याचा संशयात्मक दृष्टीकोन आणि तिची उपरोध-उपहासयुक्त अभिव्यक्ती या विशेषांमुळे विसाव्या शतकातील वाचकाला एकोणिसाव्या शतकातील एमिली समकालीन वाटावी. मेरियन मूर, हार्ट क्रेन व कॉन्स्टेबल आयकेन इत्यादी आधुनिक अमेरिकन व डब्ल्यू. एच्. ऑडेन आणि स्टीव्हन स्पेन्डर हे आधुनिक ब्रिटिश कवी यांना एमिलीच्या काव्याचे विशेष आकर्षण का वाटे याचा उलगडा यावरून व्हावा. अमेरिकन साहित्यातील सर्वोत्तम कवयित्री व विश्वसाहित्यातील प्रथम श्रेणीच्या गूढवादी कवी व भावकवींपैकी एक असेच एमिली डिकिन्सन्चे रास्त मूल्यमापन आज केले जाते.

मधुकर नाईक

२: अनुवादाविषयी थोडेसे

‘अनुवाद स्त्रियांसारखे असतात. त्यातील जे एकनिष्ठ असतात, ते सुंदर नसतात व सुंदर असतात ते एकनिष्ठ नसतात’, अशी अनुवाद व स्त्री यांचा एकाच उतावळ्या फटकाऱ्यात अधिक्षेप करणारी एक उक्ती इंग्रजीत आहे. ‘अनुवादकर्ता हा बेइमान असायचाच’ (‘Traduttore Traditore’ = Translator - Traitor) अशी एक इटालियन म्हणही आहे. अनुवादकर्त्यांचे काम किती कठीण असते हे या व तत्सम उक्तींवरून कळावे. परभाषासाहित्यकृतीतल्या सृजनात्मक अनुभव व मूलार्थाना धक्का न लावता त्यांची पृथगात्मता स्वभाषेत प्रामाणिकपणे अभिव्यक्त करणे व तो करीत असताना मुळातील रचना, तंत्र व शैलीविषयक वैशिष्ट्यांनाही शक्य तितका न्याय देणे या प्रथमश्रेणीच्या अनुवादाच्या मुख्य कसोट्या. काव्याच्या अनुवादात तर या कसोट्यांची धार अधिकच तीव्र बनते. ‘भाषांतरात मुळातली जीवनसत्वेच हरवून जातात’, असे रवींद्रनाथ टागोरांनी म्हटले आहे. त्याचा प्रत्यय काव्यानुवादात अनेकदा येतो. अब्बल दर्जाच्या काव्याचे आव्हान तर जीवघेणेच.

या सर्व वस्तुस्थितीची रास्त जाणीव ठेवून एमिली डिकिन्सन्चा हा अनुवाद करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तिच्या १७७५ कवितांपैकी फक्त १५० सर्वोत्कृष्ट कवितांचा अनुवादासाठी निवडल्या. परंतु या निवडक

कवितात एमिलीच्या समग्र काव्यातील प्रमुख विषयांचे व आशयबंधांचे योग्य ते प्रतिनिधित्व कसे साधता येईल याचाही विचार केलेला आहे. अनुवाद पद्यरूप केलेला आहे कारण काव्याच्या गद्यरूप अनुवादात रचना, तंत्र व लय या कवितेच्या महत्त्वाच्या अंगांचे प्रतिनिधित्व अजिबात केले जात नाही. अनुवादात मुळातील चतुष्पदी रचना बहुधा तशीच ठेवलेली आहे व मुळातील स्तोत्रवृत्ताला जवळ वाटेल अशी पादाकुलकसदृश - पण तितकी बंदिस्त नव्हे - अशी छंदरचना वापरली आहे. (प्रसंगी जेथे हे शक्य झालेले नाही तेथे मुक्तछंद वापरला आहे.) अशास्त्रोक्त यमके हा एमिलीच्या काव्यतंत्राचा एक अनोखा विशेष-तोही शक्य तेथे कायम ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. व काही ठिकाणी शास्त्रोक्त यमके साधणे शक्य असूनही एमिलीच्या ताजमहालाला आपली बेंगरूळ वीट लावण्याचा मोह टाळला आहे. एमिलीने आपल्या कोणत्याच कवितेला शीर्षक दिलेले नाही. अनुवादात मात्र बहुधा कवितेच्या पहिल्या । दुसऱ्या ओळीतला महत्त्वाचा शब्द अगर शब्दप्रयोग घेऊन किंवा कवितेतील भाव लक्षात घेऊन शीर्षक दिलेली आहेत. यामागे मराठी वाचकाची सोय पहाणे हाच विचार आहे. परभाषेतील साहित्य-विशेषतः काव्य-अनुवादित स्वरूपात वाचताना सामान्य वाचक जरा चाचपडत असतो. काव्यानुभवात त्याला थोडेफार साह्यभूत व्हावे या दृष्टीने ही शीर्षके दिलेली आहेत. चोखंदळ वाचकांनी अर्थात त्यांच्याकडे संपूर्ण दुर्लक्ष करावे.

परभाषा व स्वभाषा यांतील सांस्कृतिक संदर्भाची व साहित्य - संकेतांची विभिन्नता हा अनुवादकर्त्याच्या मार्गातील एक मोठाच अडसर असतो. हे संदर्भ व संकेत जसेच्या तसेच अनुवादात आणण्यात मुळाशी इमान राखल्याचे कोरडे समाधान लाभले तरी त्यातील अनुभूतीचा जिवंतपणा शब्दशः भाषांतराच्या कारागिरीत हरवून बसल्याचे रूखरूख लागते. हा जिवंतपणा राखण्यासाठी मूळ संदर्भ-संकेतांना मिळतील जुळतील अशी त्यांची स्वभाषेतील प्रतिरूपेच वापरणे श्रेयस्कर. उदाहरणार्थ 'मीलनक्षण' हे शीर्षक दिलेल्या कवितेत (मुळातील कविता क्रमांक : १३३९ - सूची पहा) एमिलीने प्रियकर-प्रेयसीच्या संबंधात मधमाशी व गुलाब यांचे रूपक

वापरले आहे. अनुवादात त्यांना भुंगा व कमलिनी केल्यामुळे मूळ कवितेतील भावना अधिक प्रभावीपणे भारतीय मनाला जाणवावी. तसेच 'एक सहल : मृत्यू बरोबरची' हे शीर्षक दिलेल्या कवितेतील (मुळातील कविता क्रमांक ७१२) पहिल्या कडव्यातल्या क्रमांक तीन व चारच्या ओळी अशा : 'The carriage contained but just ourselves / And Immortality' यातील ध्वनी असा की कवितेतील भाष्यकार स्त्री व तिचा प्रियकर (समूर्त) मृत्यू गाडीतून फिरायला निघालेली आहेत. तत्कालीन सामाजिक प्रथेला अनुसरून दोन अविवाहित स्त्री पुरुष एकत्र आल्यावर मुलीला सोबत म्हणून एक प्रौढ व विवाहित स्त्री बरोबरच असेच. अनुवाद 'दोधंच होतो आम्ही गाडीत । आणि पाठराखीण अमरता' असा केलेला आहे. येथे मुळातील ध्वन्यर्थ बळंशी राखून (सर्वस्वी अचूक नसला तरी) महाराष्ट्रीय सामाजिक प्रथेला साजेल असा 'पाठराखीण' हा शब्द अनुवाद शब्दशः नसण्याचा आरोप पत्करूनही मुद्दाम घातला आहे. काही कवितात आलेले एमिलीच्या व्यक्तिगत आयुष्याचे, बायबलमधील घटना व पात्रे यांचे, व निसर्गकवितांतील स्थल व सृष्टिवैशिष्ट्यविषयक— असे सारे संदर्भ स्पष्ट करण्यासाठी त्या त्या स्थानी छोट्या टिपा दिल्या आहेत.

जवळजवळ २५ वर्षे एमिलीची कविता कर्नाटक विद्यापीठातील अमेरिकन वाङ्मयाच्या पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना शिकविण्यातील आनंद लुटताना (हा ऐच्छिक विषय असल्यामुळे वर्गात अगदी ४-५ च विद्यार्थी असत व तेही या साहित्यात विशेष रस असलेले. काव्यास्वादास याहून अधिक अनुकूल परिस्थिती कुठली?) केव्हा तरी तिचा पद्यरूप मराठी अनुवाद करावा असे वाटे. १९५३ साली 'जीवन वेणू' हा माझा पहिला व एकमेव मराठी काव्यसंग्रह अहमदाबाद येथील मराठी साहित्यसंमेलनात प्रकाशित झाल्यावर नंतरच्या काळात व्यवसायानिमित्त महाराष्ट्राबाहेर तीस वर्षे काढावी लागल्यामुळे, तसेच व्यावसायिक जबाबदारीला (माझ्या एका मित्राच्या म्हणण्याप्रमाणे जरा फाजीलच प्रामाणिकपणे) अनुसरून इंग्रजी संशोधनपर लेखनावर लक्ष केंद्रित केल्यामुळे मराठी कवितेच्या देवाच्या आळंदीला निघालेलो मी टीकेच्या (व तीही परभाषेतील साहित्याच्या)

चोराच्या आळंदीला जाऊन पोहोचलो होतो. या क्षेत्रात थोडेफार कार्य हातून घडले याचे समाधान असले तरी मराठी कवितेचे देणे चुकते न केल्याची खंत मनात राहिलीच. आता व्यवसाय निवृत्तीनंतर हे देणे, पुनर्निर्मितीच्या स्वरूपात का होईना, अंशतः तरी फेडण्याचा प्रयत्न करावा हाही विचार या अनुवादांमार्गे आहे. एमिलीची कविता प्रथम श्रेणीची आहे. तिच्या सामर्थ्याचा थोडा फार तरी प्रत्यय यामुळे मराठी वाचकांना घडला व तिची मूळ कविता वाचण्याची प्रेरणा त्यांना मिळाली तर हा अनुवादप्रपंच अगदीच वाया गेला नाही असे समाधान मला बाळगता येईल.

या अनुवादाच्या प्रकाशनाची जबाबदारी महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाने स्वीकारली हा एक मोठाच मान आहे असे मी समजतो. हा सुयोग्य घडवून आणण्यात अनेक स्नेही व हितचिंतक यांनी हातभार लावला. त्यांपैकी प्रा. स. ह. देशपांडे, सौ. वासंती मुद्गुमदार, प्रा. सरोजिनी वैद्य व प्रा. यू. म. पठाण यांचा विशेष आभारपूर्वक उल्लेख करावासा वाटतो. वासंतीने एमिलीच्या एका उत्कृष्ट निसर्गकवितेतला मूड आपल्या सराईत कुंचल्यात पकडून मुखपृष्ठही सजवले व माझा ऋणभार वाढवला. शकुंतलाचे साह्य तर केवळ सुवाच्य मुद्रणप्रत करण्यातच झाले असे नाही, तिने परखडपणाने अनेक सुयोग्य बदल सुचविले हे ऋणही 'नसे थोडके'.

इंग्रजी विभाग,
मुंबई विद्यापीठ,
मुंबई.
मार्च १९९०.

मधुकर नाईक.

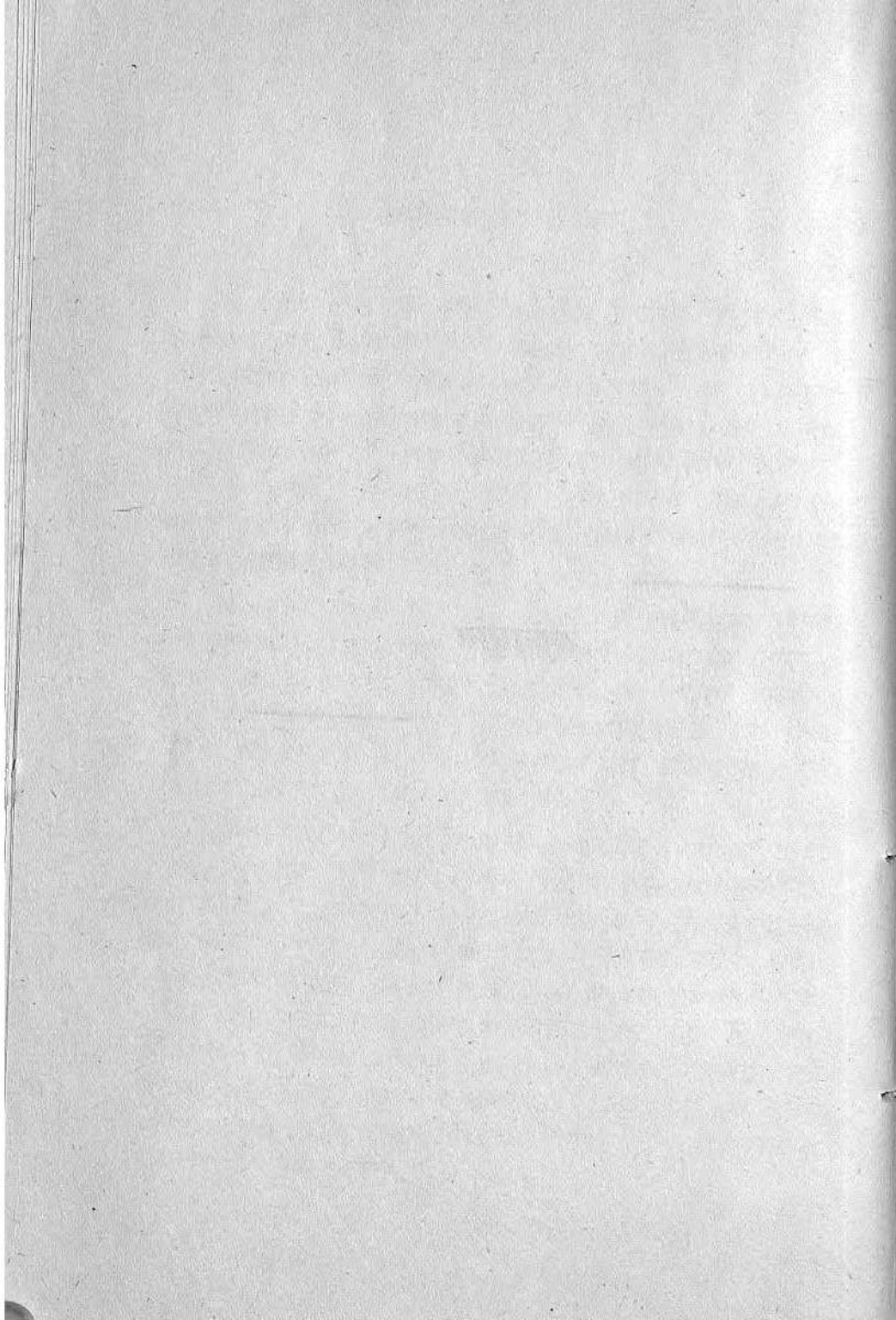
अनुवादकर्ता : परिचय

प्रा. मधुकर कृष्ण नाईक यांचे शिक्षण मुंबई, कर्नाटक व पेन्सिल्व्हेनिया विद्यापीठात झाले. पेन्सिल्व्हेनिया विद्यापीठात त्यांनी अमेरिकन वाङ्मयाचा विशेष अभ्यास केला. डॉ. नाईक हे सुमारे दोन दशके कर्नाटक विद्यापीठात इंग्रजी विभागाचे ज्येष्ठ प्राध्यापक व विभागप्रमुख होते. नॅशनल फेलो, नॅशनल लेक्चरर व सीनियर कॉमनवेल्थ फेलो हे सन्मान त्यांना लाभलेले आहेत. सध्या ते मुंबई विद्यापीठातील इंग्रजी विभागात विद्यापीठ अनुदान आयोगानियुक्त संशोधक-प्राध्यापक म्हणून अँग्लो-इंडियन कादंबरीवाङ्मय या विषयावर संशोधन करीत आहेत.

डॉ. नाईक यांची गणना भारतीय इंग्रजी साहित्याच्या प्रमुख भाष्यकारांत केली जाते. त्यांच्या इंग्रजी टीकाग्रंथांपैकी राजा राव (न्यूयॉर्क, १९७२), अ हिस्ट्री ऑफ इंडियन इंग्लिश लिटरेचर (साहित्य अकादमी, दिल्ली, १९८२, १९८६) व माय्टी व्हॉयसेस : स्टडीज इन टी. एस्. एल्यट (दिल्ली, १९८०) यांचा विशेष उल्लेख करण्यात येतो. इंडियन क्लेरिटीयूज (१९८९) हा त्यांचा इंग्रजी काव्यग्रंथ आहे.

जीवनवेणु (१९५३) हा काव्यसंग्रह व भारतीय इंग्रजी साहित्याचा इतिहास (शकुंतला नाईक यांच्या सहकार्याने) हे प्रा. नाईक यांचे मराठी ग्रंथ साहित्य. साहित्य अकादमीच्या एन्सायक्लोपीडिया ऑफ इंडियन लिटरेचर या ग्रंथासाठी त्यांनी मराठीतून अनेक इंग्रजी अनुवाद केलेले आहेत. कुसुमाग्रजांच्या निवडक कवितांचे त्यांचे इंग्रजी अनुवाद इंडियन लिटरेचर (दिल्ली) या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेले आहेत. तर एमिली डिकिन्सन्, टी एस्. एल्यट, निस्सीम इझीक्यल व कमला दास यांचे त्यांनी केलेले मराठी अनुवाद पूर्वा, साधना, अनुष्टुभ व कवितारती या नियतकालिकात आलेले आहेत. सध्या ते टी. एस्. एल्यट : निवडक कविता-सटीक मराठी अनुवाद या प्रकल्पावर काम करीत आहेत.

शकुंतलास

अनुक्रम

१	कवी	४३
२	यादी	४४
३	कवी आणि शब्द	४५
४	ग्रंथ	४५
५	प्रसिध्दी	४६
६	घर	४७
७	सौंदर्य	४७
८	सुंदरतेचा घेराव	४८
९	सुंदरता आणि सत्य	४८
१०	जगाला लिहिलेले पत्र	४९
११	चेटूक	४९
१२	आई	५०
१३	सायंक्षितिज	५१
१४	नाट्य प्रयोग	५१
१६	चंद्रकोर	५२
१७	सोनरंग	५३
१८	जगबुडी	५४
१९	ऋतू	५५
२०	वसंतातलं काव्य	५५
२१	वसंतवेड	५६
२२	वसंतदिन	५६
२३	ऊन	५७
२४	पानगळी वेल	५८
२५	शरदागम	५८

२६	कवडसा	५९
२७	हिमालय व फूल	६०
२८	पर्वत	६०
२९	बोरं	६१
३०	पक्षी	६२
३१	पक्ष्याची भरारी	६३
३२	साप	६४
३३	कोळी	६५
३४	सूर	६५
३५	उंदीर	६६
३६	रेल्वे इंजिन	६७
३७	वरदान असलेला शाप	६८
३८	वारसा	६८
३९	फक्त दोनदा	६९
४०	मरणाआधीच	७०
४१	मनाची निवड	७१
४२	इतरेजन	७१
४३	वैभव	७२
४४	तुझीच	७२
४५	प्रतिनिधी	७२
४६	कंटाळा	७३
४७	द्वेष आणि प्रेम	७३
४८	प्रेमिक	७४
४९	का?	७४
५०	का करते मी प्रेम तुझ्यावर	७५
५१	प्रीती	७६
५२	ठेवा	७७
५३	भेट	७८
५४	अंतिम क्षणी	७९
५५	घरटं	८०
५६	माझं प्रेम	८१

५७	माझ्या हृदयातून	८१
५८	बदलेन मी	८२
५९	बंदूक	८३
६०	पत्र	८४
६१	तू	८६
६२	धुंद रात्री	८७
६३	मीलनक्षण	८८
६४	पुरावा	८९
६५	प्रतीक्षा	९०
६६	विसर	९१
६७	पर्याय	९२
६८	प्रेमप्रकाश	९३
६९	स्मितहास्याची खरेदी	९४
७०	तू, मी आणि देव	९४
७१	एकलेपणा	९५
७२	भाषा	९५
७३	अश्व	९५
७४	वेदना	९६
७५	वेदना आहे एक घूस	९७
७६	वेदनेचे व्याकरण	९८
७७	व्यथा	९९
७८	सामना	१००
८०	जोडी	१०१
८१	ओझे	१०१
८२	सुखदुःख	१०२
८३	वावटळ	१०३
८४	मृत्यू नावाचा प्राणी	१०४
८५	मृत्यू	१०५
८६	मृत्युदेवाचा पथिकाश्रम	१०५
८७	सोहळा	१०६
८८	अखेरची लढाई	१०७
८९	एक सहलः मृत्यूबरोबरची	१०८

९०	प्रियकर	१०९
९१	धरकुल	११०
९२	बडगे	१११
९३	मरण	११२
९४	दरवाजा	११३
९५	सघाजी	११४
९६	तिचा मूल्य	११५
९७	मरणशाणी	११६
९८	मरणाऱ्याचे डोळे	११७
९९	मेल्वावर	११७
१००	मरणवार्ता	११८
१०१	संवाद	११९
१०२	अक्षेरची रात्र	११९
१०३	अंत्येष्टि	१२१
१०४	दुसऱ्या दिवशी	१२२
१०५	मागणी	१२२
१०६	गिऱ	१२३
१०७	जीवनमरण	१२३
१०८	चर्चची घंटा	१२४
१०९	अमस्ता	१२४
११०	बातमी	१२५
१११	कोडे	१२६
११२	मी: एक मचपी	१२७
११३	मासा संबध्	१२८
११४	आकाशातल्या घेशू	१२९
११५	आकाशातल्या मायबापा	१२९
११६	सूट	१३०
११७	देव	१३०
११८	माणूस आणि देव	१३१
११९	बाघबल	१३२
१२०	स्वर्ग व धरा	१३३
१२१	स्वर्गाची ओढस	१३३

१२२	स्वर्गात जाणार आहे मी	१३४
१२३	स्वर्ग	१३५
१२४	प्रवास	१३६
१२५	विजय	१३७
१२६	किनारा	१३८
१२७	दौलत	१३८
१२८	प्रार्थना	१३९
१२९	राजयोग	१३९
१३०	संत	१४०
१३१	हृदय	१४०
१३२	मन	१४१
१३३	देश	१४१
१३४	शोध	१४२
१३५	ओढव	१४२
१३६	जाणीव	१४२
१३७	सुवर्णमण	१४४
१३८	नाटक	१४५
१३९	दोन नाटके	१४६
१४०	भेद	१४६
१४१	किंगत	१४७
१४२	दोष	१४७
१४३	उंची	१४८
१४४	पाचरू	१४८
१४५	आशा	१४९
१४६	जागृती आणि स्वप्न	१४९
१४७	पंच	१५०
१४८	स्मृती	१५०
१४९	वल्ली	१५१
१५०	वेद	१५१
१५१	मी: एक भद्रभुजा	१५२
१५२	सत्य	१५२

१५३	परिशिष्ट	
	भाषांतरित कवितांची सूची	१५३
	यमकविषयक टिपा	१५९
	ग्रंथसूची	१६६

कवी

सरळसोट वाच्यार्थांतून

विलक्षण ध्वन्यार्थ काढतो

तोच कवी. दाराशी उगवून सुकणाऱ्या

गावठी फुलांतून तो इतकं अंतर पिळतो

की यापूर्वी आपणच का नाही

केलं ते असा आपल्याला प्रश्न पडतो.

तोच कवी की जो आपल्या

डोळ्यांसमोर चित्रं उभी करतो.

त्याच्याशी आपली करता तुलना

आपण जन्मदरिद्री झालो आहोत असं वाटतं

पण तो लुटतो आपल्याला इतक्या अभावितपणे

की आपलं काहीच नुकसान होत नसतं.

त्याची अस्मिता

हीच त्याची संपत्ती

सांतापलीकडे असते

तिची व्याप्ती.

यादी

माझ्या यादीत— केलीच मी ती तर
पहिलं स्थान कवींचं ठरतं
नंतर अनुक्रमे येतात सूर्य, वसंत व स्वर्ग
अन् मग माझी यादी पूर्णच होऊन जाते.

पण विचारांती वाटतं मला
की कवींच्यात हे नंतरचे सारेही
आलेच की — मग नोंद कशाला त्यांची?
म्हणून मी म्हणते कवी म्हणजे सर्व काही.

कविसृष्टीत फुलतो वसंत साऱ्या वर्षभर
व पौर्वात्य देशांनाही वारेमाप वाटावी
इतकी सूर्यप्रकाशाची करतात ते उघडण
अन् आपल्या भक्तांसमोर जो उभवितात कवी—

त्याच्याइतका खरा स्वर्ग
मनोहर जर असेल
तर त्या स्वप्नभूमीच्या सृजनाचं आव्हान पेलूनही
कवींची प्रतिभा दुर्दम्य राहिल.

कवी आणि शब्द

“घ्यायचं का तुला, पाहीन मी”

— कवी म्हणाला सुचविलेल्या शब्दाला

“त्या उमेदवारांच्या रांगेत रहा उभा

तुझ्याहून चांगला कुणी मिळतो का पाहीन तोपर्यंत”.

सान्या भाषाशास्त्राचा शोध घेतल्यावर

त्या शब्दाला बोलावणार होता कवी

तोच जी साकार करायसाठी

केली होती उमेदवारी सान्या जगानं

त्या स्वप्नसृष्टीचा एक अंशच आपोआप

कवीच्या समोर येऊन उभा ठाकला.

देवदूत नाही उलगडत ही सृष्टी

माणसांनी केलेल्या नेमणुकीला अनुसरून.

ग्रंथ

आपल्याला दूरदेशी घेऊन जायला

ग्रंथासारखं जहाज नाही

अन् कवितेच्या नाचऱ्या ओळींच्या पानापेक्षा

अधिक जलदगती अश्वही.

कर्मदरिद्यालाही परवडतो हा प्रवास

ज्याला कसलंही भाडं नाही द्यावं लागत

मानवी मनाला देशान्तरी नेणारा

किती स्वस्त असतो रथ.

प्रसिध्दी

आपलं लिखाण करणं प्रसिध्द
म्हणजे मनाचा लिलाव करणं
इतकं ओंगळ कृत्य ठरावं समर्थनीय
फक्त गरिबी हटवायचा एक उपाय म्हणून.

आम्ही कवी आमच्या खुराड्यांतून एक वेळ
भूकबळी होऊन देवाघरी जाऊ
पण आमच्या विशुध्द मनाचं
भांडवल नाही देणार होऊ.

मनावर पहिला अधिकार आहे देवाचा
त्यानंच आहे दिलेलं ते
अन् त्यानंतर असतो त्याचा—
की ज्याच्या शरिरात आहे वसलेलं ते.

वाहत्या वाऱ्याचे विका गढे बांधून
देवकृपेचा सौदा करून टाका
पण मानवी मनाचा नका करू अवमान
त्यावर किंमतीचा मारून शिक्का.

घर

माझ्या घराचं नाव आहे संभव
ते आहे छान गद्य वास्तवाहून
अधिक हवेशीर खिडक्यांचं
अन् दारांचं आलिशान.

सीडर वृक्षासारखं मजबूत
आहे एकेक दालन त्यात
तर टिकाऊ आहे छप्पर
आभाळाचा कडीपाट.

बडे पाहुणे येतात इथं
अन् एकच काम मला असतं
माझे इवले हात पसरून पहायचं
स्वर्ग कवळायला त्यांत.

सौंदर्य

सौंदर्याला मूळ नाही - स्वयंभूच ते
पाठलाग केलास त्याचा तर ते विरतं
पण पाठ सोडलीस त्याची की
समोर ते अवतरतं.

कुरणांच्या केसातून वारा जेव्हा फिरवतो बोटं
तेव्हा ज्या लहरी येतात उसळून
त्यांना गाठू शकशील का कधी ?
देव तुला मुळी देणारच नाही असं करू.

सुंदरतेचा घेराव

सुंदरतेचा घेराव होतो असह्य मला
सुंदरते ! माझ्यावर दया कर
पण येवो मरण तुला डोळ्यात साठवताना
आजच मरणं असेल माझ्या नशिबी जर.

सुंदरता आणि सत्य

सुंदरतेसाठी मेले मी
अन् थडग्यात पुरलं मला
तेवढ्यात आणलं एकाला जेजारच्या थडग्यात
तो होता सत्यासाठी मेलेला.

'कशासाठी मेलीस' ? हळूच विचारलं त्यानं
'सुंदरतेसाठी', मी उत्तर दिलं
'अन् मी सत्यासाठी' - म्हणाला तो,
'दोन्ही एकच, आपण सहोदर झालो'.

अन् असेच एका रात्री झेटलेल्या सोयऱ्यावाणी
आम्ही थडग्यांतून बोलण्यात गुंगलो
शेवटी शेवाळ आलं ओठांपर्यंत साठून
थडग्यांवरची नावं झाकून गेली.

जगाला लिहिलेलं पत्र

हे आहे मी जगाला लिहिलेलं पत्र
जरी त्यानं कधी कळविली नाही मला
सृष्टीनं भावुक उमदेपणानं
सांगितलेली साधीसुधी वार्ता काही मला.
सृष्टीनं ज्या हाती पाठविला आहे संदेश
ते दिसत नाहीत मला कर
लाडक्या देशबांधवांनो सहानुभूतीनं
पहाल ना माझ्याकडं तिच्या प्रेमाखातर?

चेटूक

चेटकिणी फाशी जात, इतिहास सांगतो
पण इतिहासाला अन् मला आहे माहीत
की रोज आढळतं पुरून उरेल इतकं चेटूक
आपल्या आजूबाजूला या विश्वात.

आई

सृष्टी इतकी मायाळू
नसेल कुठली आई
अतिमंद-वा अतिनाठाळ लेकरावरही -
ती रागावत नाही.

मातलेल्या खारीला
वा उतावळ्या पाखराला
ती कशी आवरते हे कळतं
डोंगर-रानातल्या मुशाफिराला.

वसंतातल्या तिसऱ्या प्रहरी
तिचं संभाषण किती मधुर
जेव्हा उभं घरकुल जमतं तिच्याभोवती
अन् सूर्यकिरण मावळती क्षितिजावर -

उमटतो साद तिचा धरेच्या गाभाऱ्यात
इवल्या टोळाला अन् साध्याही फुलाला -
अस्फुट प्रार्थना म्हणण्यासाठी
प्रवृत्त करायला.

सारी लेकरं झोपी गेली म्हणजे
जाते ती आभाळातले दिवे उजळायला -
मग तिथून ओठांवर सोन्याचं बोट ठेऊन
अपार प्रेमानं लक्षपूर्वक सांगते बाकून साऱ्यांना शांत रहायला.

सायंक्षितिज

रोज संध्याकाळी क्षितिजावर
जगातला सर्वात मोठा बणवा पेटतो -
कुणालाही नाही वाटत आश्चर्य त्याचं
पसरताना तो कुणी नाही घेत त्याची दखल.
एक पश्चिमेतलं गाव स्वाहा करतो तो
याची गंधवार्ताही नसते कुणाला
प्रत्येक सकाळी पुन्हा उभवलं जातं ते गाव
परत संध्याकाळी जळून खाक व्हायला.

नाट्यप्रयोग

दिवसाच्या सुदूर रंगमंचावर
जणू प्रचंड फूटलाइट उजळले
झाडांचे बुंधे लाल रंगात
व्हाऊन निघाले.

विश्वानं टाळ्या वाजवून दाद दिली
अन् ठळक उठून दिसला मला
त्याच्या राजशाही रुबाबावरून
देव प्रेक्षकात बसलेला.

चंद्रकोर

कालपरवा तर चंद्रकोर

एक सोन्याची होती हनुवटी

पण आता वळतं आहे सान्या जगावर

तिचं मुख पूर्ण गोलाकृती.

तिचं भाळ आहे नितळ रूपेरी

गाल आहेत वैदूर्यातून कोरलेले

तिच्या डोळ्यांना एकच सार्थ उपमान

दंविंदू वसंतातले.

तिचे ते सोन्याचे ओठ आहेत घट्ट मिटलेले

पण तिची रूपेरी लहर लागेल

अन् आपल्या प्रियकराला पाहून हसेल ती

तेव्हा उजळेल स्मित त्यांवर कसले ?

तिच्यासवे नभात अगदी सर्वात दूरचा

तारा असणं हाही एक आहे मान

तुझ्या राजवाड्यावरून तर तिचं

नक्कीच जाणार आहे यान

आकाश आहे तिचं शिरोभूषण

अन् धरा म्हणजे पादत्राण

ताऱ्यांनी जडविलेली आहे तिची मेखला

निळं वस्त्र तिनं केलं आहे परिधान.

सोनरंग

इतर कोणत्याही रंगाहून
सृष्टी सोनेरी जपून वापरते
आपल्या निळ्याशार सूर्यास्तांसाठी
तो ती सारा राखून ठेवते.

लाल रंगाची उधळण करते ती स्त्रीसुलभ
पण सोनरंग हाताळते राखून हात
तोलून मापून अन् तुटपुंजे
प्रियकराचे बोल जसे उमटतात.

जगबुडी

बिगुलासारखा रोंरावला वारा
सोसाटला गवतातून
अन् तापलेल्या वातावरणाला
भरली हिरवी हुडहुडी
इतकी भयसूचक की एकाद्या
पोपटी बुरख्यातल्या हडळीला घाबरल्यागत.
आम्ही घेतल्या दारंखिडक्या लावून
त्याचक्षणी घ्रपापणाऱ्या झाडांच्या
विचित्र जय्याच्या माथ्यावरून
जगबुडीच्या विजेच्या लोळाचे पाय
गेले दणाणत
अन् कुंपणं सैरभैर उडाली
नि घरांच्या जागी उत्तू गेल्या नद्या
वांचले जे त्या दिवशी त्यांनी पाहिलं हे सारं -
चर्चच्या कळसातल्या घणाणत्या घंटेनं
किंचाळत सांगितली या अनर्थाची वार्ता -
केवढ्या येतात आपत्ती
नि केवढा जातो होऊन विनाश
तरी अबाधित राहतं जगाचं अस्तित्व!

ऋतु

दिसामासांनी बदलतात ऋतू
त्यांची करावीशी वाटते पूजा
तेव्हा यावा विचार ऐवढाच की
हिरावण्यासारखी आहे तुझ्यामाझ्या
हातात जीव नावाची
एक हलकी चीज!

वसंतातलं काव्य

आकाश पाहणं वसंतातलं
हेच मूर्तिमंत काव्य - भले नसो पुस्तकातलं -
खरं काव्य का कधी कुणाच्या हाती लागते?

वसंतवेड

वसंतात थोडं वेडं व्हावं
हे राजाच्याही हिताचं ठरावं.
पण हा सारा प्रयोग पाचूचा -
हा लोकविलक्षण देखावा निसर्गाचा -
जणू आहे आपल्या मालकीचा -
अशा थाटात त्यात गुंगून जो वेडा जातो
देव त्याच्या ठायी वास करतो.

वसंत-दिन

मधमाशी नाही मला घाबरत
फुलपाखराची आहे माझी ओळख दाट
रानातले सारेच गोजिरे प्राणी
किती प्रेमानं माझं करताना स्वागत -
मी आले की झऱ्यांचं हसणं उधाणतं
वारे अधिकच स्वैर लागतात उधळायला
मग माझ्या डोळ्यापुढं अरे वसंत-दिना
तुझं हे पांढरं धुकं रे कशाला ?

ऊन

मार्च सुरू होतो न होतो
तोच वसंतागमी असं काही
ऊन उजळतं की जे
साऱ्या वर्षात कधीच अवतरत नाही.

एकाकी कुरणात
असा काही रंग भिनतो
की जो शास्त्राला ठरेल दुष्प्राप्य
पण मनाला भिडतो.

हिरवळीच्या तैनातीला हजर असतं ते ऊन
अगदी दूरवरचं उजळतं झाडही
त्या तिथं लांब उतरणीवर
वाटतं ते आपल्याशी बोलतंय जणू.

मग जशी बदलत जातात क्षितिजं
वा मध्यान्ही सरतात
तसं मूकपणे मावळतं ते
— अन् आपण बसतो नुसते पहात.

एकाद्या धार्मिक विधीवर
चढावी बाजारू कळा
तसंच काहीतरी हरपून
हळहळ लागते मनाला.

पानगळी वेल

'नका येऊ भेटीला', पानगळी -
वेल साऱ्यांना बजावते -
'वसंतात घालीन मी शिरोभूषण
नमस्कार तोपर्यंत'.

शरदागम^१

सौम्य होताहेत सकाळवेळा -
शेंगांवर उदी रंग आहे चढलेला -
बोरांचे गाल कसे टम्म फुगताहेत -
गुलाब गेलेत गावाला.
मेपलवृक्षांनी लपेटलेत रंगीत गळपट्टे -
शेतांनी लाल झगे पांघरलेत -
मला नको कुणी म्हणायला बुरसटलेली
मीही एकादी गळसरी घालीन म्हणते.

(१) उत्तर अमेरिकाखंडात शरदऋतूत मेपलवृक्षांच्या पानांना लाल, शेंदरी, पिवळे -
असे अनेक मनोहर रंग चढतात व ते मोठे प्रेक्षणीय असतात.

कवडसा

शिशिराच्या कातरवेळी

संघिप्रकाशाचा एकादा कवडसा तिरकस पडतो
अन् चर्चमधल्या प्रार्थनासंगीता सारखाच
उरावर घोंडा ठेऊन जातो.

वार करतो तो - पण ओरखडाही नाही उठत
देणे नक्षत्रांचेच - दुःख ते
पण खोल अगदी आत कुठेतरी
अंतरीची खूण पटते.

हताश मनावरची तप्त-मुद्रा ती
तिला का उपाय असतो?
आकाशीच्या कुऱ्हाडीचा
तो एक घाव बसतो.

घाव पडतो अन् कान टवकारतं आसमंत
छाया बघतात श्वास रोधून
कवडसा मावळतो नि चराचरावर
मरणकळा जाते झाकळून.

हिमालय व फूल

आपल्या राज्यात

तंबूपुढे तंबू ठोकून त्यांवरली

हिमाची निशाणं फडकवत उभा ठाकलेल्या

हिमालयाला एकदा कणव आली -

बर्फाळ जमिनीतून डोकावणाऱ्या इवल्या पांढऱ्या फुलाची

अन् मग हिमालयाची मान झुकली खाली.

पर्वत

मी कधीच न पाहिलेल्या देशात

आहे म्हणतात अॅल्प्स पर्वत उभा ठाकलेला

त्याचे पाय आहेत रोवले घरेवर

त्याचा शिरपेच भिडलाहे आभाळाला.

त्याच्या त्या चिरस्थायी पायांशी

असंख्य फुलं दुलतात फुलून

पण वसंतदिनी, अरे पर्वता!

मी तुझ्याइतकीच जाते ना उंच होऊन.

बोरं

त्या कुंपणापलीकडे
झाडं आहेत बोरंनी लगडलेली
प्रयत्न केला तर निश्चितच जमेल मला
कुंपणावर चढायला.
किती छान लागतात बोरं!

पण झग्यावर डाग पडले तर
देव नक्कीच रागावणार!
अरेच्या - समजा देवच असता लहान पोर
मग - जमलं तर - चढला नसता का कुंपणावर?

पक्षी

नाचत नाचत आला एक समोरून पक्षी
त्याला नव्हती जाणीव मी पहात होते
चोचीनं एका किड्याचे दोन करून
कच्चेच स्वाहा केले त्यानं ते.

मग हाताशी असलेल्या गवताच्या
प्याला तो दंव पात्यावरून
नंतर दुसऱ्या किड्याला वाट देण्यासाठी
भिंतीकडे घेतलं त्यानं सरकून.

भिरभिरत्या डोळ्यांनी
त्यानं चटकन् सगळीकडं घेतलं पाहून
मण्यासारखे मला दिसले भ्यालेले डोळे ते
आपलं मखमली मस्तक हलवलं त्यानं.

एकाद्या सावध, संकटग्रस्त प्राण्यासारखं.
मी त्याला देऊ केला एक दाणा
त्यानं पसरले पंख आपले
अन् तो घट्याकडे गेला उडून.

ओरखाडाही न उठवता चंदेरी फटकाऱ्यांनी
वल्ही दुभंगवतात सागर
वा दुपारच्या किनाऱ्यावरून उडी घेऊन -
निस्वन पोहतात फुलपाखरं -
अवकाशसमुद्रात, त्यांच्याहूनही होती -
त्या पक्षाची भरारी हळुवार.

पक्ष्याची भरारी

- भरघाव गरगरणारी चाकं
वाट दिसते न दिसते तोंच गिळणारी -
पाचूचा घुमता हिरवा नाद -
फडफडणारा लालभडक वेग -
- अन् हरकळी वेलीवरची
सावरते आपले विस्कटलेले केस
- जणू केवळ सकाळभरातच
ट्यूनिस्^१ हूनचं सहज कापून अंतर
आली आहे टपालगाडी.

(१) ट्यूनिस् : उत्तर अफ्रिकेतील पुरातन व्यापारी शहर. ब्रिटिश स्वच्छंदवादी कवीप्रमाणे एमिलीच्या सौंदर्यासक्त मनाला सुदूरस्थल नामांविषयी (उदा. 'सिसिली', 'काश्मीर' इत्यादी) आकर्षण वाटे.

साप

गवतातून कधीकधी
ते चिंचोळं प्रकरण सरपटतं
भेटलं असेल तुम्हालाही
एकदमच अवतरत असतं -

गवताचा पडतो भांग
एका ठिपकेबाज रेषेवर
मग ती होते गोळा तुमच्या पायाशी
अन् उलगडते पुढे काही अंतरावर --

पिकत नाही काही जियं अशी थंड
दलदलीची जमीन आवडते त्याला -
पण लहानपणी सकाळी अनवाणी
फिरताना कितीदा आहे मला दिसला -

- समोर उन्हात एक चाबूक
उलगडताना, अन् उचलायला
गेले मी तर तो एकदम
गोळा होऊन अदृश्य झाला -

निसर्गातले कितीतरी प्राणी
ओळखते मी, ते मला ओळखतात
त्यांच्याविषयी स्नेहभाव आहे
माझ्या मनात भरलेला दाट -

पण मी एकटी असो वा नसो
हा प्राणी जेव्हा सामोरा येतो
तेव्हा उरात भरते घडकी
अन् नाडीचा बर्फ होतो.

कोळी

आपल्या अदृश्य हातात
तो एक चंदेरी धरतो चेंडू
अन् एकटाच नाचत हळुवार
आपली मोत्याची उलगडतो लगड.

शून्यापासून शून्याकडे अशी
आपली तरल करामत बसतो करीत
विणकराला लागणाऱ्या वेळेच्या निम्म्यातच
त्याच्या पडद्यावर आपले विणून टाकतो.

एक तास पुरतो त्याला आपल्या चकाकत्या -
उभवायला सार्वभौम खंडाकृती
अन् मग स्वनिर्मित भूगोल विसरून
गृहिणीच्या झाडूला लोंबकळायला लागतो.

सूर

अनेक सुरात गाते घरा
तिचा एकही भाग असा नसेल
की जिथं संगीत नाही उमटत
सुंदरता एक चिरसत्यच सृष्टीतलं.

पण तिच्या जळीस्थळी
ज्याचा स्वर उठत राहतो
तो रातकिडा - मला वाटतं -
सर्वात भावस्पर्शी गाणं गातो.

दिवस

उंदीर

आकाशातल्या बापा!
मांजरानं मारलेल्या
उंदराची कर रे कीव
तुझ्या राज्यात त्याच्यासाठी
एकादी हवेली असू दे राखीव!
त्या स्वर्गीय फडताळांत
येथेच्छ हवे ते कुरतडत बसू दे त्याला
अन् राहू दे कालचक्राचा निर्व्याज फेरा
भारदस्तपणे फिरतच राहिलेला.

रेल्वे—इंजिन

मजा वाटते मला ते कसं
मैल गिळतं, दऱ्या चादून घेतं
टाक्यांशी पाणी पितं
अन् मग सुसाट भिरकटतं -
- डोंगरओळीं भोवती आणि
नाक मुरडत डोकावतं
रस्त्याकडेच्या झोपड्यांतून
अन् मग आरपार पोखरतं -
- एखादी खाण, शिरताना
तिच्यातून आरडतं, ओरडतं
भेसूर गात रडगाणं
अन् मग टेकडीवरून झेपावतं -
खिंकाळत बोअनर्जिस'प्रमाणं
अन् मग शेवटी तान्यागत करतं -
बक्तशीरपणा नि बलदंड पण निमूट
आपल्या गोठ्याच्या दारात येऊन थांबतं.

(१) बोअनर्जिस : कानठळ्या बसविणाऱ्या आवाजात बोलणारा घर्मोपदेशक. या मूळ
हिब्रू शब्दाचा अर्थ 'मेघगर्जनेचा पुत्र' असा आहे. ख्रिस्ताने आपल्या शिष्यांना
'बोअनर्जिस' असे संबोधन दिले आहे. [पहा : संत मार्क, ३. १७.]

वरदान असलेला शाप

हा शाप पहा अल्पसा
ज्याला प्राणिमात्र वर मानतो
जितका सर्वगामी अज्ञात तितकाच
त्याला प्रेम म्हणतात.
मिळाला नाही तर करतो व्यथित
मिळाला तर जखम करतो
त्याचा प्रतिरूपी मात्र स्वर्गात
नाही इतरत्र साकारत.

वारसा

दुहेरी वारसा—दिलास तू मला राया
पहिला प्रीतीचा
आकाशातल्या बापालाही रुचला असता
स्वीकार जिचा —
त्यासह दिल्यास तू मला
सागर—विशाल सीमा दुःखाच्या
सांतापासून अनंतापर्यंत
तुझ्यामाझ्या नात्याच्या कक्षा तिच्या.

फक्त दोनदा'

आता इतकं हरवून बसले होते मी फक्त दोनदा
अन् ते या मातीत आयुष्याच्या
भिकारीण होऊन उभी ठाकले होते मी दोनदा
दारात देवाच्या.

दोनदा अवतरले देवदूत
माझी भरायला कटोरी
देवा - अरे शर्विलका, सावकारा, मायबापा -
मी झाले आहे रे पुन्हा भिकारी.

(१) आपल्या एकाकी आयुष्यात जवळकीचा अनुभव एमिलीच्या वाट्याला दोनदा प्रकषाने आला या वस्तुस्थितीचा संदर्भ या व 'मरणआधीच' या कवितांशी जुळावा.

मरणाआधीच'

मरणाआधीच दोनदा मेले मी

तरी अजून आहे मला पहायचं

की आणखी तिसरं एक दिव्य

आहे का माझ्या नशिबी करायचं -

- त्या दोनदा भोगलेल्या दिव्यांइतकंच

असेल का ते अकल्पित, तितकंच दाहक?

जो मिळतो हरपण्यासाठी तोच स्वर्ग

अन् जो कधी न नशिबी यावा तोच नरक.

(१) आपल्या एकाकी आयुष्यात जवळीचा अनुभव एमिलीच्या वाटचाला दोनदा प्रकर्षाने आला या वस्तुस्थितीचा संदर्भ या व 'फक्त दोनदा' या कवितांशी जुळावा.

मनाची निवड

मन पारखून घेतं आपला सहचर
अन् मग बसतं झाकून कवाड
त्याच्या त्या स्वर्गीय एकांताच्या -
नका कुणी येऊ आढ -

त्याला कळतं आपल्या ठेंगण्या दाराशी
आहे थांबलेला रथ -
पर्वा नाही त्याला तिथे गुढगे टेकून
तिष्ठला आहे एक सम्राट -

मी पाहिलं आहे की विश्वसंसारातून
ते एकालाच फक्त निवडतं -
अन् मग आपल्या जाणिवेच्या झडपा
दणकन् दडपून घेतं.

इतरेजन

लाभ झाला तुझा तेव्हापासून रे
पीढाच झाले आहेत मला इतरेजन रे.

वैभव

माझं एकच होतं वैभव —
याची ठेव आठवण
की तुझाच दास होतं रे
माझं तनमन.

तुझीच

बंदिवान कर मला—पण मी गातच राहीन
हद्दपार कर मला—पण माझी सतार
छेडीतच राहील मनात आपली सच्ची तार.
मारून टाक मला—पण माझा आत्मा मारील भरारी
गात जात देवाच्या दारी —
की मी तुझीच राहणार.

प्रतिनिधी

जीवनाहून अग्रजात असते प्रीती
मृत्यूबरोबर अंत नाही होत तिचा
प्रीती म्हणजे चराचराचा मुळारंभ
अन् प्रतिनिधी घरेचा.

कंटाळा

इतर काही गोष्टींप्रमाणे प्रेमालाही कंटाळतो आपण
अन् देतो ठेऊन कपाटाच्या एका कप्प्यात ते -
अखेर आजोबांच्या पोशाखाप्रमाणे
ते जुनाट बळणाचे वाटू लागते.

द्वेष आणि प्रेम

वेळ नव्हता मला कुणाचा
द्वेष करायला
कारण मर्त्य आहे मी माहीत होतं मला -
अन् हेही की
आयुष्य नव्हतं दीर्घ
द्वेष नेण्याइतकं तडीला.

प्रेम करायलाही
नव्हता वेळ मला
पण माणसाला काहीतरी
हवा ना उद्योग
म्हणून प्रीतीचं सोपं काम
पुरेल असं वाटलं मला.

प्रेमिक

प्रेमिक मरतात का कधी?

कारण प्रेम आहे अमर
नव्हे, प्रेम म्हणजेच ईश्वर.

प्रेमिक मरतात का कधी?

कारण जे सजीव असतं
प्रेम त्याला देवरूप देतं.

कां?

बोलता येतो प्रीतीला

'कां'? हा एकच शब्द आर्त
भेदायला अगदी पोलादी हृदयं
हा एकाक्षरी शब्द आहे समर्थ.

का करते मी प्रेम तुझ्यावर?

का करते मी प्रेम तुझ्यावर?

कारण—

वारा नाही विचारत हिरवळीला
की मी वाहतो तेव्हा
तू तरारून उठतेस कशाला?

त्याला आहे ठाऊक उत्तर
अन् तुलाही, होय ना?
आणि कळत नाही आपल्याला
की जे आपल्याला कळतं
तेवढं आहे पुरेसं.

विजेनं नाही विचारलं कधी डोळ्याला
की मी चमकल्यावर तू का जातोस मिदून
कारण विजेला माहीत आहे डोळ्याला नाही वाचा
अन् हळव्या लोकांना असतात हवी —
उत्तरं शब्दांच्या पलिकडली.

सूर्योदय प्रभावित करतो रे मला
कारण तो आहे सूर्योदय
अन् तो देतो मला दिठी
अन् म्हणून
प्रेम करते मी तुझ्यावर.

प्रीती

प्रीती - तू आहेस उत्तुंग

तुझा डोंगर चढून जाणं शक्य नाही मला
पण दोघं असतो ना आम्ही

तर या नबाबी चिंबोरॅझो' पर्वताला
नमवलं असतं आम्ही आळीपाळीनं चढून
अन् अखेर असतो उभे ठाकलो माथा लावून तुझ्या माथ्याला.

प्रीती-तू आहेस एक सागर अथांग

पार नाही करू शकणार मी तुला
पण दोघं असतो ना आम्ही

एकाऐवजी

अन् साथीला नाव, नावाडी व वसंतराजा
तर कुणी सांगावं पैलतीरीच्या सूर्यापर्यंत आम्ही मारली असती बाजी.

प्रीती - तू आहेस अवगुंठनात लपलेली

दिसतेस तू अगदी थोड्यांना काही
ते सुखावतात, बदलतात, बरळतात अन् मरतात
तुझ्यावाचून आनंदाचा अर्थ लागत नाही
म्हणून 'चिरंतनता' हे उपनाव आहे दिलं तुला
देवानंही.

(१) चिंबोरॅझो : मध्य इक्वेडॉरातला ज्वालामुखी पर्वत. याच्या नादपूरित नावाचा उपयोग डब्ल्यू जे. टर्नर या कवीने आपल्या 'रोमॅन्स' या भावकवितेत कसा केला आहे हे पाहण्यासारखे आहे.

ठेवा

मुठीत एक हिरकणी साठवून
मी झोपी गेले
हवेत होती ऊब, वारा पडलेला
'राहिना मुठीतच ती' मी म्हटले.

जाग आली नि मी काढली खरडपट्टी
— बेइमान बोटांची — खडा तर हरपलेला
अन् आता आठवणींची हिरकणी
— हा एकच ठेवा आहे माझ्यापाशी उरला.

भेट

योग आला होता भेटीचा
किती तपांच्या वियोगानंतर
दुसरी अन् अखेरची होती ही भेट
देवाच्या न्यायासमोर -

- आतां देहमुक्त झालेल्या प्रेमिकांची.
एका दृष्टिक्षेपातच स्वर्ग गाठला
स्वर्गाहून सवाई अमृतयोग तो
जेव्हा दिठी मिळते दिठीला.

दिलं होतं टाकून त्यांनी आयुष्याचं ओझं
जन्माला येऊ पाहणाऱ्या गर्भागत -
- होती त्यांची स्थिती - भेद एवढाच -
की हा जन्म नव्हता त्यांचा सांतांतर्गत.

असला आगळा विवाह-सोहळा
कधी कुणी होता का पाहिला?
स्वर्गानं केलं कन्यादान अन् आमंत्रित
- म्हणजे भिडस्त देवदूतांचा मेळा.

अंतिम क्षणी

वचन दे मला की आयुष्याच्या अंतिम क्षणी

बोलावशील तू मला

तुझा अखेरचा श्वास माझ्यासाठी उमटावा म्हणून

अन् तुझे डोळे शेवटी झाकायला -

- अगदी सम्राटानं स्वतःच्या हातांनी

पाडलेल्या नाण्यांनीही नाही मी ते झाकणार -

तर माझ्या ओठांनी - कारण तुझ्या मिटल्या डोळ्यांची

हीच मागणी असणार.

सारे निघून गेल्यावर राहिन मी मागं

पुन्हा एकदा योजना करायला

की माझ्या आयुष्याची देऊन आहुती

मिळणार नाही का तुला पुनर्जीवन भोगायला.

एवढ्याच साठी असेल माझा

हा अर्घ्य की कळावं तुला

(मी अनुकरण केल्यावर तुझं) कसा

मरणानंद छेद देतो जीवनानंदाला.

माझाच आहे हक्क तुझं छोटं थडगं राखायचा

अन् त्यावर मावळतीचे रविकिरण सर्वाधिक वेळ पडावे -

म्हणून सूर्याला भुलवायचा; तसंच पहाटेच्या सर्वात टपोऱ्या दवबिंदूना

थडगायवर करायला लावायचा शिडकावे.

आणि दुसऱ्या कुठल्याही थडग्याभोवतीचं
गवत नसावं इतकं हिरवंगार
किंवा अधिक मायेची नसावी त्याची पखरण अन्य थडग्यावर
असा हट्ट घरायचा आहे माझा विशेषाधिकार.

मीच करणार विनंती
येथू-मातेला, असलीच ती तर
अनू येथू सोडून इतक्या दूरस्य अन्य व्यक्तीला
पाहू शकलीच ती तर -

की तुझ्या गोड सान्निध्याचं
सदैव लाभावं भाग्य मला
पुरेसं नाही झालं कारे माझं दुर्भाग्य
की माझा स्वर्ग होता इतकी तपं हरपलेला ?

घरटं

तिच्या कंठी शोभेल मोत्यांची माळ
पण माझ्याअंगी पाणबुड्याची करामत नाही
तिच्या ललाटाला पेलेल राजयोग
पण माझ्यापाशी मुकुट नाही.
तरी हृदय आहे तिचं घरकुलक्षम -
म्हणून बांधतो मी तिथं
काटक्या नि घाग्यांनी सुबक विणलेलं
माझं शाश्वत चिमण-घरटं.

माझं प्रेम

इतकं प्रेम करते मी तुझ्यावर की तुझ्याशिवाय
जगू शकते मी - म्हणजे केवढं असेल प्रेम माझं
अगदी जीझसच्या प्रीतीएवढं?
जेवढं प्रेम करते मी तुझ्यावर -
- तू दाखव सिध्द करून
तेवढं केलं आहे जीझसनं मनुष्यमात्रावर.

माझ्या हृदयातून

माझ्या हृदयातून तुला काढून टाकणं
म्हणजे कापून टाकणं -
त्यातली भिणीच
मग माग मृत्युदिनच तो की रे! -
बाल्टिक सागात अनेक लाटा
तरी त्या फिडून एकसंघ होतो तो
माझ्यातून गमतेवातर
काढून टाकलंनुला तर
काय राहिल शिल्लक माझ्या मीपणातलं
कारण मी म्हणजेतूच.
मूळ उपटल्यावर वेल फुली ! -
तू नाहीस म्हणजे नुराच मी -
स्वर्ग लुटून नेलेला -
अन् अनंताचा प्रचंड खिरु कापला गेलेला.

बदलेन मी

बदलेन मी

पण केव्हा ?

होंगर वितळून

जातील तेव्हा.

लटपटेन मी

पण केव्हा ?

सूर्याला तेजाचा भरवसा

वाटणार नाही तेव्हा.

वैतागेन मी तुला

पण केव्हा ?

फुलपाखराला दंवाचा

वीट येईल तेव्हा.

बंदूक

सांदीकोपन्यात पडलेल्या

बंदुकीसारखी होती अवस्था माझी
पण एके दिवशी आला माझा धनी
अन् ओळखून मला घेऊन गेला उचलून.

गता आम्ही रातात स्वच्छंद भटकतो
हरिणांची करतो शिकार
अन् त्याच्या हाती माझ्या गोळ्या सणाणतात
तेव्हा पाद देतात त्यांना डोंगर.

आणि ज्यालामुखीच्या चेहऱ्यावर
आनंदरहरी उठाव्यात
तसा माझ्या झस्याचा प्रकाश
उजळून टाकतो दऱ्या.

दिवसभराचं काम संपल्यावर रात्री
धऱ्याच्या उशांशी बसून राखणदारी करते मी
त्याच्या मऊ उशीवर विसावायला मिळण्यापेक्षा
हा अधिकार मोठा.

धऱ्याचा शत्रू म्हणजे माझा हाडवैरी
माझी धगधगती नजर व माझा जोशीला अंगठा
ज्याला बनवतो लक्ष्य तो पुन्हा
नाही करू शकत हालचाल.

धऱ्याहून दीर्घायु असेन मी
पण माझ्याहून उदंड औक्षवंत होवो तो
कारण माझ्यात आहे फक्त मारायची शक्ती
पण नाहीये मरायची.

पत्र

त्याच्याकडे निघालायस तू! अरे भाग्यवान् पत्रा!

सांग त्याला -

सांग त्याला मी न लिहिलेल्या त्या पानाबद्दल

सांग त्याला - की मी नुसतीच उभविली वाक्यरचना
गाळून क्रियापदं अन् सर्वनामं -

सांग लिहिताना कशी धावत सुटली बोटं माझी
अन् मग कशी जड-जडशीळ गेली होऊन

नि त्यांना झालं काय हे पहायला तुझ्या पानांना -
हवे होते डोळे असं वाटलं ना तुला?

सांग त्याला, लिहायची सवय नसलेलीचं आहे हे पत्र

वाक्यं कशी पाय ओढत चालली होती त्यांवरून कळलं असेल तुला -

लहान पोरानं आईचा पदर मागून ओढावा त्यागत -

तुला आली ना कणव त्यांच्या त्या घडपडीची

सांग ते त्याला - पण नकोच -

ने वेळ मारून काहीतरी बोलून -

नाहीतर धक्का बसेल त्याच्या मनाला

म्हणून तू नि मी अधिक न बोलणं बरं.

सांग त्याला - रात्र संपली पण नाही संपलं लिहिणं आपलं
मग ते जुनं घड्याळ 'उजाडलं' म्हणून खिकाळत बसलं
अन् पेंग येऊन म्हणालास तू, 'पुरे कर ग आता'
हे सांगायला तुला कोण अडवणार?
सांग त्याला किती काळजीपूर्वक बंद केलं मी तुला
पण गोड पत्रा! उद्या त्याला मिळेपर्यंत
कुठे लपलास तू हे विचारलं ना त्यानं
तर झुलवत ठेव त्याला नकारार्थी मान हलवून!

(१) या कवितेतील भाष्यकार स्त्री नसून पुरुष आहे असे कल्पून या कवितेचे पुनर्लेखन केले गेलेले आहे [पहा : द कंप्लीट पोएम्स ऑव् एमिली डिकिन्सन् सं. टॉमस् एच्. जॉन्सन्, पृ. २३८]. या कवितेच्या या दोन रूपांचा तौलनिक विचार रोचक ठरावा.

तू

तू आहेस जिथं ते तर माझं घर
काश्मीर वा कॅल्हरी^१ समान मला
एकच मान वा अवमान मला
काहीही नाव असो त्या स्थानाला
येईन मी तिथवर.

सुखदायी तुझी प्रत्येक कृती
तुझी गुलामगिरीही क्रीडारती
तुझी कैदही समाधाननिधी
तुझी शिक्षा भोगणं धर्मविधी -
एकांती पडते जेव्हा गळमिठी.

तू नाहीस तिथं आहेत क्लेश
मग दरवळोत तिथं सुगंधविशेष
तुझी निष्कृती मला हताश करते
भले करो माझी देवदूत स्तुती.

(१) कॅल्हरी : खिस्ताला सुळी चढविले ती जागा.

धुंद रात्री

धुंद रात्री - धुंद रात्री!
असते मी तुझ्याजवळ
तर भोगली असती सारी आपण
धुंद रात्रीची नशा केवळ!

वान्यांची काय तमा
बंदरात नांगरलेल्या बोटीला
कशाला होकार्यत्र
दर्याचा नकाशा कशाला?

आता तरंगणं स्वर्गात -
दिसला तो सागर, दिसला
तुझ्या किनाऱ्याच्या कुशीत माझी नाव दिसली
विसावेल का रे आज रातीला?

मीलनक्षण

धिटाईनं निघाला भुंगा
आपल्या चकाकत्या बसून रथात
अन् रथासकट उतरला
कमलिनीत.
अव्याज स्थिरचित्ततेनं
स्वागत त्याचं तिनं केलं
त्याच्या हावरेपणाला
काही हातचं न ठेवता सारं दिलं.
फक्त जाणं निघून उरलं त्याच्यासाठी
जेव्हा मीलनक्षण सरला
तिच्यासाठी मात्र राहिला बाकी
आनंदकल्लोळ समर्पणातला.

पुरावा

सिद्ध केलं आहे मी की
तुझ्यावर सदैव आहे प्रेम केलं
की प्रेमात पडण्याआधी तुझ्या
मी आयुष्यच नव्हते पूर्णार्थी जगले.

बजावते मी तुला
की माझं प्रेम आहे चिरंतन
कारण हे जीवन सांत नाही
आणि प्रेम हेच जीवन.

सख्या, याच्यावर तुझा
विश्वास बसत नसेल
तर एकच पुरावा असेल माझ्यापाशी
- माझा जीव सुळावर चढलेला.

प्रतीक्षा

तू येणार असतास शरदात
तर ग्रीष्म मी असता घालविला
अस्फुट हंसून अन् जरा नाक मुरडून
गृहिणी झटकते जशी माझीला.

वर्षभरानं भेटू शकेन मी तुला
तर महिन्यांचे मुटकुळे करीन
अन् ते एकमेकात मिसळू नयेत म्हणून
वेगवेगळ्या खणात ठेऊन देईन.

भेट व्हायला होणार असेल शतकांचा उशीर
तर हातांच्या बोटांवर मी घेईन ती मोजून
अगदी व्हॅन डीमन'च्या देशात माझी बोटं
झडून पडेपर्यंत वजाबाक्या करून.

हे आयुष्य संपल्यावरही तू नि मी -
असूच याची असेल जर खात्री
तर फोलपटासारखं फेकून देऊन ते
होईन मी अनंतयात्री.

पण हे सारं होणार आहे केव्हा
अन् करणार आहे काय उरलेला काळ
या दुष्ट विचाराच्या गांधीलमाशीची
निःशब्द नांगी डसते आहे मला.

(१) अँथनी व्हॅन डीमन (१४९३-१६४५) या डच नौसेनाप्रमुखाने १६४२ मध्ये केलेल्या समुद्रसफरीत टास्मानिया बेटाचा शोध लागला व त्याला व्हॅन डीमनचे नाव देण्यात आले होते. उत्तर अमेरिकेच्या अगदी विरुद्ध दिशेला असणाऱ्या या बेटाच्या उल्लेखाने प्रचंड अंतराची कल्पना सूचित केलेली आहे.

विसर

माझ्या मना विसरून जाऊ या रे आपण त्याला!

तू नि मी - आज रात्रीच्या वेळी
विसर तू त्याच्या प्रीतीची ऊब
विसरेन मी तिची झळाळी!

काम तुझं तू केल्यावर सांग हं मला
मग मीही लगेच सुरुवात करीन
चल, आटप, नाहीतर केलास तू उशीर
तर छळू लागेल ना मला त्याची आठवण!

पर्याय

तू जग सोडून गेलास
अन् जी पोकळी उरली भयाण -
ती भरून काढायला अधिक कामांची ओझी
मी स्वतःवर घेतली लादून.

निसर्गचक्र थांबलं तरीही
माझ्या कष्टांची चक्रं फिरतच राहिली
सृष्टीनं आपलं काम थांबवलं तेव्हा -
मी होती कुठे सुरुवात केली.

अंगातलं चैतन्य गोठवायचा
दमवायचा शरीर अन् मन
केला मी आटापिटा
मज्जातंतूंना थकवायचा छळून.

प्रिय व्यक्तींचं मस्तक
जो घरेत लोटून येतो
- आठवतो त्याला तो केशभारही -
त्याला केव्हातरी थोडा दीनवाणा दिलासा लाभतो -

पण माझ्या दुःखाचं सांत्वन होईना
माझा अंधार झाला दाट
माझ्या सान्या क्लृप्त्यांची एकच परिणती -
तमाची झाली मध्यरात्र घनदाट.

जाणिवेच्या वेदनेवर नाही उतारा
जगण्याचा रोग बरा होण्याला
निसर्गाच्या औषधालयात एकच उपचार
- पर्याय नाही मरणाला.

प्रेमप्रकाश

अंधारातच अधिक चांगली पाहू शकते तुला मी

प्रकाश नाही लागत मला

कारण माझ्या प्रेमाचा लोलक फुलपाखरांहून

अधिक गहिरे रंग दाखवतो मला.

खाण-दिवा जसा असतो समर्थ

भूगर्भातला अंधार निवारून टाकायला

तशीच भूतकाळात जी दडली आहेत वर्ष

त्यांच्यामुळेच तर मी जास्त चांगली पाहू शकते तुला.

अन् तुझ्या थडग्यातल्या श्वपेटिकेतच

सर्वात चांगली पाहू शकेन मी तुला

कारण मी हाती उंच धरलेल्या दिव्याचा उजेड

लख्ख उजळून टाकील तिच्या तावदानांला.

ज्याच्या अंधःकारात झळालतो

सदैव माघ्यान्हीचा अजोड रवी

दिवस उगवायची चिंता

त्याला रे कशाला हवी?

स्मितहास्याची खरेदी

मी आले आहे तुझं एक स्मितहास्य खरेदी करायला
फक्त एकच स्मितहास्य.

तुझ्या मुखावरचं अगदी लहानात लहान स्मित
इतकं लहान की कुणालाही नाही भासणार त्याची उणीव
चालेल की मला.

तुझ्या दुकानाच्या दाराशी आहे मी उभी
परवडेल ना तुला हा सौदा -
माझ्या बोटान्वर आहेत खड्यांच्या आंगठ्या या सौद्यासाठी
माहीत आहे ना तुला कसे असतात खडे ते?
माझ्यापाशी संध्यारागासारखी आहेत माणकं
अन् तान्यासारखं लकाकते पुष्कराज
एकाद्या ज्यूलाही पटावा हा किफायती सौदा
मग - झाल ना हो स्मित ते मला?

तू मी आणि देव

समुद्रात गेलास तू बुडून
माझ्या दृष्टीपुढून
किंवा नशिबी असेल तुझ्या पडणं -
सूर्यापाशी अन् जळून जाणं
वा स्वर्गद्वार तू व्यर्थ ठोठावत बसलास
तर तुला नाही मिळत प्रवेश
तोंपर्यंत भंडावून सोडीन मी देवाला!

एकलेपणा

अंतरिक्षात असतो एक प्रकारचा एकलेपणा
तसा सागरात अन् मरणातही
पण हे सारे वाटतात समाजशील
त्या अथांगतर विवराच्या -
त्या एकांतिक एकांतवासाच्या -
तुलनेत ज्यात मन स्वतःच्या
एकाकीपणाला जातं सामोरं
सांत असलेल्या अनंताचं दर्शन घडवीत.

भाषा

सुखी प्राणी जी बोलतात
ती भाषा फारशी नसते गोड
पण जे नाहीत बोलत मुक्यानं सोसताना
- त्यांची वाणी असते सुरेल.

अश्व

काळाच्या रयाचे कपटी अश्व
थांबत नाहीत कुठेही - फक्त दुःखाच्याच दारात
पण तिथं इतक्या हावरेपणे अडून बसतात ते
की चाबकांच्या फटकाऱ्यांना कसले जुमानतात!

वेदना

इतकी पराकाष्ठेची असते एक वेदना
की ती जिवाला गिळूनच टाकते
अन् मग हृदयातल्या खोल घळीवर
मूर्च्छेचं छत घालते -
अशासाठी की मग स्मृतीला
त्या दरीच्या काठाकाठानं किंवा वरून
सुखरूप जाता यावं म्हणून - शुध्दीत नसलेला
माणूस पार जातो जसा
पण उघड्या डोळ्यांनी जाणारा कोसळतो आत
हाड न् हाड पिचून -

वेदना आहे एक घूस

वेदना आहे एक घूस

जी उरातली तक्तपोशी निवडून
तिच्यात गुप्त बीळ करते
अन् सापडत नाही शोधून.

वेदना आहे एक चोर

तीक्ष्ण कान आहेत त्याचे
ज्या अपार अंधारानं आहे त्याला इथं -
- परत हाकललं त्याची चाहूल घेतो तो.

वेदना आहे एक जादुगार घाडसी

कच खाल्ली तर होणारा जखमी
वेदना आहे एक खादाडखाऊ प्राणी
त्याच्या झोकाच्या नका येऊ आड कोणी.
अतीव वेदना असते मुकी

खोड्यात अडकवलंत तरीही न बोलणारी
जिवंत जाळलीत तिला सार्वजनिक चौकात
तर कदाचित् तिच्या राखेला वाचा फुटेल.

वेदनेचे व्याकरण

वेदनेचा एक घटक म्हणजे सुन्नपणा

कुठे झाला मुळारंभ आपला -

हे नाही तिला आठवत, वा आपण नव्हतोच -

असा काळही नाही स्मरत.

वेदनेला नसतो भविष्यकाळ - ती असते स्वयंभू

तिच्या अनंतात असतो तिचा भूतकाळ -

जो जागतो की वेदना

- प्रसवते नव्या वेदना तिन्हीत्रिकाळ.

व्यथा

असीम व्यथा सोसल्यावर जाणिवेला

येतो एक प्रकारचा कोरडेपणा

संवेदना बसतात थडग्यांसारख्या औपचारिकतेने थिजून

बधिरलेलं हृदय विचारतं, 'मीच सोसलं का हे सारं?

अन् केव्हां? काल ? का शतकांपूर्वी?

पाय यंत्रवत् चक्राकार राहतात फिरत

खाली जमीन आहे की हवा की दुसरं काही न उमजतां

सारी जाणीव हरपलेला

हा अर्थशून्य प्रवास

ही सुन्न दगडी शांती.

ही असते घटका जडशीळ शिशाची

वांचलो तीतून तर अविस्मरणीय ठरणारी

जसं बर्फात थिजणाऱ्या माणसाला स्मरते -

- प्रथम ती हुडहुडी, मग ती हरपणारी शुध्द

अन् हतबल होत जाणं अखेर ते.

सामना

खुल्या लढाईत तलवार गाजवण आहे शौर्याचं काम
पण त्याहूनही अधिक लागतो शूरपणा
हृदयातल्या दुःखाच्या घोडदळाशी
करायला सामना.

कोण जिकतं ते जगाला नसतं ठाऊक
अन् कोण पडतं या संगरात
मायेनं नाही पहात कुठेलेही देशवासी
त्यांच्या थिजणाऱ्या डोळ्यात.

पण माझी खात्री आहे की अज्ञा दुर्भाग्यांसाठी
देवदूत थाटानं मिरवणूक काढतात
हिमशुभ्र गणवेश घालून त्यांच्या
ओळींमागून ओळी शिस्तीत चालतात.

जोडी

अगदी दुःखाएवढं जुनं
म्हणजे किती हो जुनं?
वर्षे सुमारे अठरा हजार.
अगदी सुखाएवढं जुनं
म्हणजे किती हो जुनं?
तितकीच वर्षे असणार.

नसतात सहसा एकसाथ ती
पण नांदतात बरोबरच दोन्ही
अन् काही केल्या मानवी मनाला
नाही टाळता येत एकालाही.

ओझे

आताइतकं दुःख पुन्हा पेलायला
मला कितीतरी तपं नसेल शक्ती
ओझं एकदा ठेवल्यावर उतरून
पुन्हा माथी घेणं प्रथम असह्य होतं -

- कारण आपल्यातली अतिमानुषी शक्ती असते हरपलेली
अन् आपल्या ओझ्याला लावणारा हात -
तो महामानव आपण कधीच पाहिला नसल्यानं
होऊन जातो आपण गर्भगळित.

सुख-दुःख

तरून जाऊ शकते मी
डोह दुःखांचे
सवय आहे मला -
पण पडली पाठीवर
सुखाची अगदी हलकीशीच थाप
तरी जातो माझा तोल
झिगलेल्या माणसासारखा -
नको हसायला मला कुठल्याही दगडानं
कशी अडखळली म्हणून.

अगदी वजनं पेलेल
इतक्या शिस्तीनं
मजबूत विणलेली वेदना
म्हणजेच शक्ती -

दुःखांवर दिलासा दिलात
राक्षसांना तर
माणसांसारखे हातपाय गाळतील ते -
पण द्या हिमालय त्यांच्या खांद्यांवर
अन् सहज तो उचलून नेतील ते!

वावटळ

अत्यानंद ही एक असते वावटळ

जी आपल्याला जमिनीवरून उचलून नेते -

- अशा काही स्थानीं की ज्याचे

वर्णन कुठेही आढळत नसते.

जमिनीवर आणून नाही सोडत ती आपल्याला

आपणच भनावर येऊन खाली येतो

पण त्या मंतरलेल्या जगातल्या सहलीनं

आपण जरा ताजेतवाने झालेलो असतो.

मृत्यू नावाचा प्राणी

विश्वातलं एकमेव गूढ म्हणजे माती

अन् स्वतःच्याच गावात

काहीच नाही माहीत ज्याच्याबद्दल

असा एकमेव प्राणी म्हणजे मृत्यू.

कोण जन्मदाता त्याचा नाही ठाऊक

कधी पोर तरी होता का तो?

नव्हते सवंगडी कुणी त्याला

नव्हते वाढीचे वयही.

आहे तो उद्योगरत, अबोल,

वक्तशीर, विचारशील,

लुटाऱ्यासारख्या धाडसी

स्थिर नांगरलेल्या नौदलाहून.

पक्ष्यासारखं घरटंही बांधतो तो

येथू' नेतो पळवून -

पिलांमागनं पिलं

त्यात ठेवलेली लपवून.

(१) माणसाला अमर जीवनाचे वरदान देऊन येथू खिस्त त्याची मरणाच्या पाशातून सुटका करतो ही कल्पना येथे अभिप्रेत आहे.

मृत्यू

तो येतोय, येतोय – उद्याचा वायदा न करणारा प्राणी
आता शिरलाय तो आळीत – अन् आता उभा दारात
नेमका कडीवरच हात आहे त्याचा
आत आलाय तो अन् विचारतोय, 'ओळखलंत?'

सच्ची खून पटते अन् मग एक साधा सलाम –
शत्रु समजलात तर घिटाईचा, मित्र मानलात तर निसटता
साऱ्या घराला थिजवून मढवतो काळ्या वस्त्रानं
अन् त्यातल्या एकाला देवाघरी घेऊन जातो.

मुत्युदेवाचा पथिकाश्रम

जिथे रात्रीच्या निवाऱ्यासाठी
आगळेच प्रवासी येतात
असा कुठला हा पथिकाश्रम?
आहेत कुठे सेविका?
पहा, किती विचित्र खोल्या या
उबेसाठी श्लेगड्या नाहीत पेटवलेल्या
भरभरून ओसंडत नाहीत मद्यपेले इथे
अहो मालक! जादुगार
खाली दिसताहेत ते कोण हो लोक?

सोहळा

आपल्या सान्यांच्याच जीवनात येते

एक संध्याकाळ - मांगल्याची, गजगती
सगळ्यांना लाभतो हा राजयोग
प्रत्येकाच्या चढतो हा मुकुट माथी.

वाहनयोग, सेवक, स्वतंत्र दालन
लोकांचे थवे अन् अंत्येष्टिसाज
गावातल्या अंत्ययात्रेच्या थाटाला
चर्चघंटांची गभीर गाज!

किती इतमामाचे यात्रेतले सहप्रवासी!
वाहन थांबल्यावर सोपस्कार किती!
शंभर टोप्या डोक्यावरून कशा उंचावतात
चिरविरहक्षणी इमानी अभिवादनासाठी!

तू नि मी साधी माणसं
आपल्या लीन ढालीनं देवाला मानवंदना देतो
अन् मरणाची सनद हक्कानं मिळवतो तेव्हा
उच्चपदस्थाना लाजवील असा आपला दिमाख असतो.

अखेरची लढाई

मी लढले आहे युद्धं फक्त पुस्तकातली -
आता आणखी एकच लढाई आहे करायची -
या शत्रूला मी नाही कधी बघितलंही
पण त्यानं अनेकदा आहे मला न्याहाळलेलं -
अन् मला न्यावं की माझ्या जवळच्यांना
याबद्दल कां कूं करत मला डावलून त्यानं
सर्वोत्तम व्यक्तीला आहे नेलेलं -
अखेर बाकी सारे आहेत गेलेले -
किती बरं होईल विसरले नसतील मला जर
जे जिवलग आहेत गेले निघून -
कारण म्हातारपणी भासते उणीव भारी
सवंगड्यांची.

एक सहल : मृत्यूबरोबरची

त्याच्याकडे जाऊ शकत नव्हते मी

म्हणून मृत्यूच गाडी घेऊन आला माझ्याकरता -
दोघंच होतो आम्ही गाडीत
आणि पाठराखीण अमरता.

हळू चालली होती गाडी—त्याला नव्हती घाई
माझी कामं, माझे फुरसतीचे बेत
त्याच्या सौजन्याची ठेऊन बूज
मीही सोडून दिले होते.

गाडी गेली झाळेवरून होती तिथं मुलं
खेळत कुस्ती पटांगणावर
मागं राहिली उभ्या पिकांची शेतं
मागं राहिला मावळतीचा सूर्य

का आम्हीच राहिलो मागं, तो गेला पुढं -
दवबिंदु आले थंड थरारत
माझा झगा होता नाजूक रेशमी
माझा गळपट्टा मलमलीचा फक्त -

गाडी थांबली एका घरासमोर
उंचवटाच तो, कसलं घर -
ढिगासारखं काहीतरी असावं ते
आढं भुईत नि छप्पर नसल्यागत असलं घर -

गाडी आहे चालली अनंताकडं
याची जेव्हा झाली मला जाण
लोटली आहेत शतकं तेव्हापासून तरीही
एकेक शतक तोटकं वाटतंय त्या दिसाहून.

प्रियकर

मृत्यू आहे एक चलाख प्रियकर
जो अखेर बाजी मारतोच;
त्याचं प्रियाराधन असतं चोरट्यानं
प्रथम अस्फुट सूचनांसह
लपत छपत येऊन,
पण शेवटी तो धिटार्ईनं वाजतगाजत
प्रकटतो आपल्या दोन खणी गाडीसह^१
अन् जातो घेऊन प्रियेला विजयोन्मादात
आणा भाका घ्यायला,
चिनीमातीच्या भांड्यांइतकेच
प्रतिक्रियाशील असणाऱ्या -
- नातेवाईकांच्या मेळाव्यात.

(१) शववाहिनी.

घरकुल

थडगं आहे माझं घरकुल इवलं
जिथं मी तुझा संसार मांडते
बैठकीची खोली लावते नीट
अन् चहाची तयारी करते.

आपला वियोग आहे तात्पुरता
असेल एकाद्या तर युगाचा
त्यानंतर घडविणार आहे चिरमीलन
— सहप्रवास अनंताचा.

थडगे

सर्वस्व हरपून गेले मी देशान्तरी
पण नव्या मुलखातही त्या -
मी राहिले लुटलेलीच, कारण -
थडगं होतं पोचलं माझ्याआधी तिथंही.

माझ्याआधीच माझ्या खोलीत घुसलं ते
अन् मी पडले पलंगावर
तेव्हा दिसलं मला थडगं
- विसावलेलं उशीवर.

सकाळी माझ्याआधी उठलं ते
माझ्या पाठी लागायला -
चुकवायला गर्दीत त्याला पाहिलं मी
तसंच समुद्रात डुबवायला.

शेवटी मद्याच्या चषकात ते
विरघळवायचा मी यत्न केला
थडगं गेलं विरून-पण ते खोदणारी कुदळ
माझ्या स्मृतीत रतून बसली.

मरण

आणीबाणीची वेळ होती आली

ज्वर बळावल्यावर वा घडल्यावर विपरीत

जो सुन्न करून टाकणारा येतो काळ

तो होता संपलेला अन् आता -

आला होता तो क्षण ज्याच्या मुठीत

होती दोन्ही-संधी जगण्याची

वा ईश्वराज्ञा जिवाला

पैलतिरी नेण्याची.

मरणेच्छेशी व्यर्थ झगडले स्नायू

घडपड करावी जशी तोडायला शृंखला

जिवानं केली पराकाष्ठा

पण हलली नाही ती वज्रशिला.

आला, घुटमळला अन् गेला तो क्षण

पुढे सरला काळ

अन् त्याचवेळी अदृश्यरूपे

एक जीव घरातून निसटला.

दरवाजा

ही मी-जी हिंडते, फिरते, काम करते
आहे एक दिवशी मरणार
मग प्रसन्न हवेचा असो तो दिवस वा वादळी
पण हा दिवस ठरेल का एक आपत्ती
वा असेल अपार भाग्याचा -
या कूटाचा दरवाजा माझ्या जन्माआधीच
इतका घट्ट बंद झालेला आहे की
अगदी भविष्यवेत्त्यानं ढकलून पाहिलं तरी
तसूभरही नाही तो हलणार.

सम्राज्ञी

लाभला आहे मला एक स्वर्गीय किताब
झाले आहे मी पत्नी-पण सौभाग्यचिन्हांविना
लाभली आहे मला एक उच्च पदवी -
कुसाची सम्राज्ञी -
जी आहे राजशाही, फक्त राजमुकुटाविना.
जेव्हा हिच्याला हिरा अन् सोन्याला सोनं
लाभतं अन् स्त्रियांचं हरपतं भान -
तो वाङ्निश्चयसोहळा लाभूनही
मी आहे स्थिरचित्त.
त्रिविध यज्ञ आहे माझं -
जन्म, विवाह अन् मरण -
एकाच दिवशी लाभायचं.
'माझे पतिराज' म्हणताना
त्या शब्दांच्या नादांना
अशाच कुरवाळतात का स्त्रिया?

तिचा मृत्यू

मरण्यात इतका आत्मगौरव वाटला तिला
की आम्हा सर्वांना लाज वाटली
का तर तिला होती ठरली नकोशी
जी जीवनेच्छा आम्ही उरात होती जोपासली.

जिथं आम्ही कुणीच नव्हतो जाणार तत्काळ
तिथं जायला ती इतकी होती राजी
की आम्हाला तिचा वाटू लागला हेवा
दुःख वाटण्याऐवजी.

मरणक्षणी

एक माशी गुणगुणताना ऐकली मी माझ्या मरणक्षणीं
इतकी स्तब्धता होती खोलीत कोंदलेली
जशी वादळाच्या दोन उद्रेकांमध्ये असते
हवेत एक प्रकारची निःशब्दता दाटलेली.

अश्रू ढाळून जवळघान्यांचे
डोळे होते कोरडे पडलेले
अन् त्या अंतिम क्षणाची—यमराजाच्या आगमनाची
मानसिक तयारी केलेले श्वास होते सान्यांचे घट्ट रोधलेले.

कुणाकुणाला काय द्यायचं होतं
ते झालं होतं माझं देऊन
अगदी देण्यासारख्या अवयवांच्या व्यवस्थेसह
तेवढ्यात माझ्या डोळ्यासमोर येऊन —
एक माशी कशीबशी
प्रकाश अडवीत निळसर गुणगुणत भेलकांडली
मग खिडक्याच अदृश्य झाल्या
अन् नंतर दिठीची दिठीच मिटून गेली.

मरणाऱ्याचे डोळे

पाहिलं आहे मी -

मरणाऱ्याचे डोळे कसे खोलीभर भिरभिरतात
जणू शोघायला काहीतरी;
मग गढूळतात
अन् नंतर धुक्याजतात
आणि अखेर ते काय पहायला
आसुसले होते हे न सांगताच
घट्ट सीलबंद केले जातात.

मेल्यावर

मरणाचं मोल देईन मी

हे कळायला की कायकाय घडेल मी मेल्यावर -
तशी महत्वाची नाही ही बातमी -
पेपर वाटणारे दाराला सलाम ठोकतील
घरावरून घोडागाड्या जातील घडघडत
सकाळचा सूर्य घिटाईनं खिडकीतून टकमक पाहील
- हे सारं पहायला मिळतं, मी इवलीशीही माशी असते तर-

शेजारची घरं 'त्या' घराला

आपल्या चिरेबंद खांद्यांनी सावरतील
कोळशाची गाडी जवळून खडखडत जाईल
अगदी थेट चौकापर्यंत
- कुणी सांगावं मी अशी स्वप्नात
हरवून गेलेली असताना इथे
याच क्षणी मृत्यूची पडताहेत पावलं जवळ कुठेतरी.

मरणवार्ता

समोरच्या घरात आहे कुणीतरी
अगदी आताच गेलेलं
अशा घरांवर नेहमीच येते जी सुन्न कळा
त्यावरून आहे मी हे ताडलेलं.

येताहेत, जाताहेत शेजारीपाजारी
डॉक्टर गाडीत बसून पसार होतात
उघडते एक खिडकी शेंगेसारखी
अकस्मात यंत्रवत्.

कुणीतरी एक गादी बाहेर फेकतं
अन् पोरं सूंबाल्या करतात
“याच गादीवर का?” ... (मीही हेच करी पोरवयात)
- असे तर्कवितर्क करीत.

अन् हे घर, ही शोकाकुल माणसं
आणि ही मुलं देखील - सारी
आपल्या आधिपत्याखाली आहेत आता
अशा धाटात धर्मोपदेशक ताठ शिरतो त्या घरी.

मग येतो शिंपी - व दफनकारही
आपल्या त्या भयावह कामगिरीसाठी
माप घ्यायला शवपेटिकेचं
लगेच निघेल काळी अंत्ययात्रा ती -

- झिरमिळ्या वस्त्रांची, शिस्तीत ओळ घरलेल्या गाडयांची -
या गावढया गावानं किती सहजपणे
जपलेली आहे ही वार्ता -
साक्षात्कारासारखी, जणू अंतर्ज्ञानानं.

संवाद

मृत्यू आहे एक संवाद

आत्मा व माती यांच्यातला

'मातीत मिसळ' - फर्मावतो मृत्यू

'माझी निष्ठा वेगळीच' - बजावतो आत्मा त्याला.

मृत्यूला नाही पटत - तो मातीतून घालतो वाद -

आत्मा त्याच्याकडे पाठ फिरवतो

अन् पुराव्यादाखल त्याच्या पुढ्यात

आपलं मातीचं अवगुंठन टाकून जातो.

अखेरची रात्र

तिच्या आयुष्यातली ती अखेरची रात्र

होती इतर रात्रींसारखी

फक्त मरण सोडलं तर - पण त्यामुळे

सारं जग आम्हाला आगळंच दिसू लागलं.

आतापर्यंत ध्यानात न आलेल्या

- अगदी छोट्या गोष्टीही उमगल्या आम्हाला

जणू या दिव्य प्रकाशानं आमच्या मनावर

तिरप्या ठशात छापल्या गेल्या होत्या त्या.

उद्या जिवंत असणाऱ्यांच्या खोल्या
 नि तिचं ते निर्वाण-दालन
 यांतून आतबाहेर करताना
 आम्ही स्वतःला बोल लावला -
 - की तिचा सारा कारभार आटोपल्यावर
 इतर सारे जिते राहणार
 पण त्याचवेळी तिचा -
 अगदी अपार हेवाही वाटला आम्हाला.
 ती जाईपर्यंत ताटकळत बसलो आम्ही
 फार वेळ नाही लागला तिला -
 अखेर तो क्षण आला तेव्हा आमच्या जिवाची
 इतकी घालमेल झाली की तोंडातून शब्द फुटेना.
 ती पुटपुटली काहीतरी अन् विसरली
 बोलायचं होतं ते; मग पाण्यावर वाकलेल्या -
 लढाळ्यासारखी थरथरली थोडी
 अन् मृत्यूला होकार देऊन निमाली.
 मग आम्ही तिचे केस सावरले
 नि होकं सरळ केलं
 अन् मग खायला उठणारं रिकामपणं उरलं आम्हाला -
 आमची श्रद्धा पुनः सांघायला!

अंत्येष्टि

माझ्या मेंदूत सजू लागली अंत्येष्टि

शोकविह्वलांची येरझार -

होत राहिली इतकी की वाटलं मला -

मी वेडीच आता होऊन जाणार.

अखेल बसले भोवताली सारे शोकमग्न

अंत्येष्टिसंगीत ढोलासारखं घुमू लागलं -

राहिलं घुमतच - इतकं की वाटलं मला -

माझं मन होत जातय् बघिरलं.

मग ऐकू आले मला पुन्हा ते शिशाचे बूट

माझं हृदय तुडवून जाताना करकरत

जेव्हा उचलून नेली त्यांनी श्रवपेटिका -

अन् आकाशात उठला घंटानाद घणाणत.

सारं आकाश जणू झालं होतं एक घंटा

अन् माझा जीव गोळा झालेला कानात

आणि अनोळखी, एकाकी अनिकेतासारखे -

मी नि स्तब्धता मात्र उरलो होतो विश्वात.

तोच विवेकाच्या नावेची तुटली एक फळी

अन् मी कोसळले आत खोल, खोल

गटांगळ्या खात पोचले दुसऱ्या जगात

अन् मग शुध्दच हरपून बसले.

दुसऱ्या दिवशी

जिवलग माणूस निवर्तल्यावर
दुसऱ्या दिवशी सकाळी घरात
जी गडबड उडते
ती म्हणजे पृथ्वीवर केला जाणारा
सर्वात भारदस्त सोपस्कार असतो.

यात होतं काय? -

हृदय घासून पुसून
प्रेम बासनात गुंडाळून ठेवणं
कारण आता त्याचा काहीच उपयोग नसतो
अगदी अनंत काळापर्यंत.

मागणी

मन पहिल्यांदा मागतं सुख -

अन् मग दुःखापासून सुटका -

अन् नंतर - व्यथेची पराणी बोथट करणारी

ती इवली औषधं वेदनाशामक -

अन् मग - ते याचना निद्रेची करतं -

अन् नंतर - मर्जी असेल न्यायमूर्तीची

तर मागतं

सबलतीचा हक्क मरणाचा.

मित्र

यातनेला आहे एकच मित्र -
अन् तो म्हणजे मृत्यू
दोघांना एकमेकाचा सहवास
आहे पुरेशी सोबत.

यातना आहे मृत्यूहून
फक्त एका निमिषानं लहान -
मृत्यू मायेनं साह्य करतो तिला
अन् मग पावतो अंतर्धान.

जीवन - मरण

भीती? कशाची भीती आहे मला?
मृत्यूची? असा तो कोण लागून गेला खास?
माझ्या वडिलांच्या देवडीच्या दरवानाची जितकी
तितकीच ठेवते मी त्याची पत्रास!

भीती? जीवनाची? आज्ञेनुसार देवाच्या
ते तर फिरफिरून -
- जन्मालां घालतं मला, मग
त्याला कशाला राहू मी भिऊन?

भीती? पुनरुत्थानाची? आपलं चोखंदळ ललाट
प्रभात काळाच्या स्वाधीन करायला
पूर्वदिशा भिते का? मग मी माझ्या -
भवितव्याविषयी होऊ साशंक कशाला?

चर्चची घंटा

“कुणासाठी घणघणते आहे ही घंटा?”

या प्रश्नाला खिन्न स्वरात उत्तर मिळतं -

“एक जीव गेलेला आहे स्वर्गात”

म्हणजे स्वर्ग हा एक तुरूंग आहे वाटतं?

एकदा जीव गेल्यावर स्वर्गात

घणघणतात ज्या घंटा

त्या अशा वाजाव्या की काहीतरी

जगाला दिली जात आहे सुवार्ता.

अमरता

माझी नाव बुडल्यावरही

तरंगेल आगळ्या सागरावर-

अमरता ही मरणाघीनतेचा

तळच असते तर?

बातमी

अमरत्वाच्या छापखान्यातून
दिवसभर निघणारी पत्रके -
इतक्याच बातम्या वाचते मी.

वर्तमान नि भविष्य -
अन् कदाचित् अनंतकाल -
एवढेच खेळ पाहते मी.

मी भेटते फक्त एकाला
म्हणजे ईश्वराला - नि अस्तित्व -
हा एकच मार्ग जाणतात माझे पाय.

- तो पार केल्यावर आढळले
जर अधिक मनोहर देखावे -
वा दुसरी काही बातमी - तर सांगेन हं मी तुम्हाला.

कोडे

हे विश्व नाही सांत
त्याच्या पल्याड आहे एक जग
अदृश्य संगीता सारखं
पण स्वराइतकंच खरं आहे ते.
आवाहन करतं ते आपल्याला
पण अनाकलनीय ठरतं तत्वज्ञानाला.
ते अजमावताना अखेर
चातुर्याला पडतं कोडं
विद्वानांची मती गुंग होऊन जाते.
त्याच्या प्राप्तीसाठी सोसला आहे
पिढ्यान् पिढ्यांचा अनादर माणसांनी
अन् सुळावर गेली आहेत ती.
सिध्द करून दाखवलं आहे त्यांनी
की ही श्रध्दा कशी दासळते
अन् मग हसत हसत पुन्हा उफाळते -
पण हे पाहिलं कुणी तर लाजून चूर होते,
पुराव्याच्या एकाद्या काडीचाही आधार घेऊन
वान्याबरोबर फिरणाऱ्या वातकुक्कुटाला वाट विचारते ती!
चर्चमघल्या व्यासपीठावर
गहिरा अभिनय रंगतो,
उच्च स्वरात दुमदुमताना प्रार्थनाही
पण मन कुरतडत राहणाऱ्या या कोड्याचा ठणका
गुंगी आणणाऱ्या गोळ्यांनीही नाही थांबत.

मी : एक मद्यपी

मी पिते कधीच न गाळलेली एक मदिरा
अन् तीही पेऱ्यातून मोत्यात कोरलेल्या
तयार नाही होत असं मद्य
हाइनतीरीच्या द्राक्षमळ्यात कुठल्या.

निळ्याझार मधुझालेत आकाशाच्या
चैत्राच्या अनंतोत्सवात
वाराच पिऊन बरळते मी
अन् दवाचे घोटही मला चढतात.

तिकडे कमलाच्या मद्यालयातून
कलाल हाकालतो झिंगलेल्या भुंग्याला
पण फुलपाखरांनीही पिणं थांबवलं
तरी जोरच येतो माझ्या ढोलण्याला.

मग सूर्यबिंबांशी रेलून उभं राहणारं
माझं तरं झालेलं ध्यान पहायला
संत खिडक्यांशी जमतात नि देवदूत
आपले चकाकते मुकुट लागतात हवेत उडवायला.

माझा सॅबथ^१

काही लोक सॅबथात चर्चला जातात
मी पाळते तो राहून घरी
बोबोलिक^२ असतो माझा चर्चगायक
माझे चर्च झाडांची मेघडंबरी.

काही लोक सॅबथात प्रार्थनावस्त्र घालतात
मी फक्त माझे पंख^३ चढवते
अन् माझ्या चर्चचा सेवक^४ - माझा पक्षी
घंटा नाही वाजवत, तो आळवितो गीते.

माझ्या चर्चमध्ये एक नामवंत धर्मोपदेशक
छोटसंच प्रवचन देतो - त्याला म्हणतात ईश्वर
अशी शेवटी स्वर्गात जाण्याऐवजी
मी जातच असते तिथे वरचेवर.

-
- (१) सॅबथ : ख्रिस्ती धर्मातील विश्रांतीचा व प्रार्थनेचा दिवस.
 - (२) बोबोलिक : एक अमेरिकन पक्षी; याचा स्वर मधुर असतो.
 - (३) पंख : देवदूतांना पंख असतात अशी कल्पना आहे.
 - (४) चर्चचा सेवक : सेक्सटन म्हणून एक चर्चसेवक असतो; प्रार्थनेच्या वेळी घंटा वाजविणे, थडगी खणणे इत्यादि कामे तो करतो.

आकाशातल्या येशू

आकाशातल्या येशू!

फक्त प्रार्थना करणं आहे हातात माझ्या
माहीत नाही कुठे आहेस तू
मी व्यग्र आहे सगळीकडे शोधात तुझ्या.

दक्षिणेत भूकंप घडवितोस तू
अन् वादळभोवरे सागरात
बोल, नॅझरथच्या येशू -
मला नाहीस का रे देणार हात?

आकाशातल्या मायबापा

‘आकाशातल्या मायबापा’ !

एका फसव्या क्षणी
तुझ्या सच्च्या हातांनी
माणसावर लादलेल्या
अपार अन्यायाची दे कबुली.
- विश्वास टाकला असतास आमच्यावर
तर जास्त आब राहिला नसता का आमचा?
आम्ही पडलो मातीचे पुतळे
माफी मागतो आम्ही तुझी
तुझ्याच दुटप्पीपणाबद्दल.

सूट

तुझ्या कोर्टात मी सदाच ठरले आहे गुन्हेगार
एवढीच सूट दे रे मला
मरणांती व्हावं दर्शन तुझं, ज्यासाठी
मी मुकते आहे जीवनाला.

देव

देव आहे एक मत्सरी प्राणी
त्याला नाही सहन होत
की त्याच्याशी नाही तर एकमेकांशी
आपल्याला खेळायला आवडतं.

माणूस आणि देव

बुडगाऱ्यापेक्षा बुडताना वर यायला
घडपडणारा भासतो अधिक केविलवाणा
म्हणतात की तीन वेळा
येतो वर बुडणारा माणूस
अन् मग जातो कायमचा तळाशी
त्या अप्रिय स्थानी जिथं
तो आशेचा निरोप घेतो
अन् देवाच्या मिठीत येतो.
देवाचा प्रेमळ चेहरा
पहायला कितीही वाटो बरा
तरी तो संकट समजून
आपण टाळत राहतो खरा.

बायबल

बायबल आहे एक आर्ष ग्रंथ
दैवी चैतन्यशक्तीच्या सूचनेनुसार
पुरातन मानवांनी लिहिलेला
विषय आहेत: बेयलिहेम,^१
ईडन^२ हा प्राचीन मळा,
सेनाधिकारी सैतान,^३
ज्यूडस्^४ हा निखालस कर्तव्यच्युत प्राणी
भटका शाहीर डेव्हिड,^५
अन् त्याच्यापासून इतरांनी दूर रहावं -
तो पाप नावाचा प्रचंड उभा कडा.
ज्यांची श्रद्धा आहे या साऱ्यावर ते पडतात अगदी एकाकी
बाकी सारे तर मुक्ती हरपलेले.
ही कथा सांगायला कुणी गोड गळ्याचा असेल शाहीर
तर येतील सारे ऐकायला
ऑफर्चूसचं^६ प्रवचन-संगीत मनोवेधी असे,
कुणाचा धिक्कार बसत नव्हता त्यात.

-
- (१) बेयलिहेम : पॅलेस्टाइनमधील येशू ख्रिस्ताचे जन्मगाव
 - (२) ईडन : परमेश्वराने आद्य मानवासाठी निर्मिलेले उद्यान
 - (३) सैतान : परमेश्वरविरुद्ध बंड करून उठणारा पापतत्त्वाचा प्रतिनिधी
 - (४) ज्यूडस : ख्रिस्ताशी बेइमानी करणारा त्याचा शिष्य
 - (५) डेव्हिड : हिब्रू लोकांचा राजा झालेला धनगराचा पोर. हा पुढे योद्धा, कवी व संगीतकार म्हणून गाजला.
 - (६) ऑफर्चूसचं : ग्रीक पुराणकथेतील सुप्रसिद्ध संगीतकार

स्वर्ग व धरा

ज्याला घरेवर नाही सापडला स्वर्ग
तो मरणोत्तरही कसा मिळेल त्याला ?
कारण जेथे जातो आपण तेथे शेजारी
येत असतात देवदूत रहायला.

स्वर्गाची ओळख

ओसाड माळ कधीच नाही मी पाहिला
जन्मात नाही पाहिला सागरही
पण बाभुळ दिसते कशी ते मी जाणते
अन् लाट उसळते कशी, तेही.
माझी देवाशी कधीच नाही झालीय भेट
मी स्वर्ग नाही पाहिलेला
पण त्या स्थानाची इतकी आहे मला ओळख
की जणु त्याचा नकाशा आहे कुणी काढून दिलेला.

स्वर्गात जाणार आहे मी

हो, स्वर्गात जाणार आहे मी!

पण कधी ते नाही माहीत
कशी? तेही नका ना विचारू
नाही उत्तर देता यायचं मला.

स्वर्गात जाणार आहे मी!

किती असंभाव्य!

पण अटळ आहे ते

कोकरं रात्री जशी

शिरतात मेंढपाळाच्या कुशीत.

जाणार असशील तूही

जाशीलही, कुणी सांगावं

गेलीस माझ्याआधी तर राखून ठेव जागा थोडी

दोन जिवलग जे हरपले माझे त्यांच्याशेजारी.

लहानात लहान झगा पुरेल मला

अन् इवलासाच मुकुट

घरी जाताना आपलं कधी

कपड्यांकडे का लक्ष असतं?

खरं तर स्वर्गात जायचं यावर विश्वास नाही माझा

अन् तेही चांगलंच म्हणा

नाहीतर आताच जाईन मी मरून

अन् या आपल्या अजब जगाचा

आणखी थोडा अनुभव घेईन म्हणते!

पण त्या अविस्मरणीय झरदाच्या सांजवेळी
मी ज्यांचे देह धरेच्या कुशीत सदाचेच लोटून आले
त्यांना मात्र अगदी खात्री होती -
की आपण जाणार स्वर्गात
याचं आहे मला समाधान.

स्वर्ग

स्वर्गात गेले मी एकदा
एक छोटसं होतं ते शहर
माणकाचे उजळत होते तिथे दिवे
मऊ पिसांच्या पायघड्या रस्त्यांवर.
दाट दव पडताना असतात रानं जशी
त्याहूनही शांतशांत सारं होतं
इतकं मनोरम दृश्य कोणत्याच
चित्रकारानं नसेल काढलं कुठं.
माणसं होती पतंगांसारखी
लेसच्या त्यांच्या आकृती
पिसाऱ्यागत नावं त्यांची
अन् रेशीम तंतूंच्या त्यांच्या कृती.
या असल्या अजब व्यक्तींच्या
सहवासांत तिथे
मी अगदी रमून
गेले असते.

प्रवास

खूपच गाठली होती आम्ही मजल
अस्तित्वाच्या मार्गावरच्या त्या 'अनंत' -
नावाच्या आगळ्या फाटयाशी जवळजवळ
पोचले होते आमचे पाय चालत चालत.

आमच्या गतीला एकदम जाणवला -
कशाचा तरी धाक - पावलं नाखुशीनं हलली
पुढे होती नगरं - पण त्यांच्या आमच्यामध्ये
मृतांची अरण्यं होती दाटलेली.

परतण्याची आशा होती खुंटली
मागचा रस्ता बंद होता झाला
समोर फडकत होती अनंताची शुभ्र पताका
अन् हरवेशीपाशी देव होता उभा ठाकला.

विजय

विजय असतात विविध प्रकारचे

मृत्यूला - त्या पुराणपुरूषी सम्राटाला
अंत्यशय्येवर जेव्हा जिकते भक्ती
तिथे असतो एक जय साजरा झालेला.

दीर्घ काळ अपमान गिळून

सत्य जेव्हा आपल्या श्रेष्ठीशी - देवाशी
मीलन होण्यासाठी एकटंच शांतपणे सरसावतं
तिथे असते झालेली आणखी एक प्रकारची सरशी.

एक ढोळा असताना लाभावर हरपणाऱ्या

आणि दुसरा भोगायला लागणाऱ्या प्रायश्चित्तावर
मोहाची लाच जेव्हा जड हाताने परतविली जाते
हीही एक तऱ्हेची जीतच तर.

पण देवाच्या ढोळ्याच्या

खुल्या न्यायासनासमोर
उभा राहून जो सुटतो निर्दोष
त्याचा विजय असतो सर्वात बिकट अन् थोर.

किनारा

या अजब सागरावरती
शांतपणे आहे माझी नाव डोलती
अरे नाखवा!
असेल का तुला तो किनारा माहीत
ज्यावर लाटा कधी उघाणत नाहीत
जिथे वादळे रोरावत नाही?

शांतशांत पश्चिमेत
किती नौका विसावल्या आहेत
लंगर टाकून स्थिरावल्या आहेत
बल्हवतो आहे मी नाव तुझी तिकडेच, ती -
- दिसली रे जमीन - अनंताच्या काठी
गाठला ना किनारा शेषटी?

दौलत

विशाल सागर आहे माझ्या मालकीचा
मग मला मोत्यांची कशाला हाव
वा आभूषणांची - कारण सम्राट ईश्वर
माणकांचा माझ्यावर करतो वर्षाव.

मंदिराच्या शिखरावर शोभेल असा
मुकुट आहे सदैव माझ्या माथी
खाणीची धनी आहे मी - मग मला
सोनं नि हिऱ्यांची काय तमा?

प्रार्थना

देवाचा साक्षात्कार नाही घडत म्हणून
त्याच्यापाशी पोहोचायला माणसं वापरतात
जे छोटे साधन ते म्हणजे प्रार्थना.
तिच्या साह्यानं ते देवाला ऐकवितात
आपलं मनोगत नि ती पोचली त्याच्यापर्यंत
अन् झाली सुफलित
तर या प्रार्थना साधनांच
कळतं आपल्याला इंगित.

राजयोग

सकाळ येते सगळ्यांच्याच जीवनात
काहीच्या येते रात
उत्तरध्रुवाची उषःप्रभा मात्र असते
थोड्याच राजयोग्यांच्या ललाटात.

संत

कुठेही करोत वास संत
परिसर करून सोडतात पावन
एकच तारा केवढं मोठं
आकाश टाकतो उजळून.

हृदय

हे आयुष्य आपलं आहे फार मोलाचं
अन् ते संपल्यावर लाभायचं जीवन आहे
त्याहूनही बहुमोल - जाणतो आपण -
कारण ते आहे चिरंतन.
पण अवघ्या अंतरिक्षाचं निरीक्षण केल्यावर
अन् त्रिखंड धुडिल्यावर -
जाणवतं की यांनाही लाजवील
असा आहे आवाका
लहानातल्या लहान मानवी हृदयाचा.

मन

आभाळाहून आहे अफाट माणसाचं मन
ठेऊन तर पहा शेजारी शेजारी त्यांना
मग समजेल कशी आभाळाला घेऊन सहज कवेत
मनात जागा तुझ्यासाठीही उरते ना.

सागाराहून आहे अथांग मन माणसाचं
त्यांची निळाई पहा शेजारीशेजारी ठेऊन
संज शोषतात जशा बादल्या पाण्याच्या
तसं मन टाकील सागर पिऊन.

मन आणि देव घालून पहा
तराजूच्या तागड्यात तोलून
शब्द अन् नाद यांत असतो जेवढा भेद
तितकाच येईल दोघांच्या वजनात आढळून.

देश

मनाची राजधानी म्हणजे हृदय
एक सार्वभौम राज्य आहे मन
एक संबंध खंड होतो सिध्द
हृदय नि मन मिळून.

त्याचे नागरिक आहेत एकसंघ
अन् विपुल अगदी
या हर्षदायी राष्ट्राचा घे शोध
ते आहे तुझ्यामधे.

शोध

मूर्खा ! शोध घे स्वतःचा
मग सापडेल तुला तिथंच
तो अजून 'अज्ञात राहिलेला खंड'
झालेली नाही अद्याप मानवी मनाची वसाहतच.

ओळख

स्वतःची ओळख पटते त्याला
मित्रमंडळीची काय गरज?
अगदी चतुर माणसांच्या सहवासाचाही
येऊ शकतो कंटाळा
पण नाही येणार कधीही
या आपल्या मनातल्या मित्राचा.

पोवाडा वा प्रार्थनागीत
यांपेक्षा उजवी
असते ही करमणूक
झिंवाय या मित्राचा
परिचयही नाही कुणी
करून द्यायची जरूरी.

जाणीव

ही माझी जाणीव ओळखते
शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना अन् प्रकाशाला
मृत्यूचंही आहे भान
फक्त तिला -

- एकटीनं अंतर तोडताना
जीवन नि मरण यांच्यातलं
सर्वात गूढ अनुभव तो तर
माणसाच्या ललाटी लिहिलेला.

जाणिवेचे गुणधर्म
स्वयंपूर्ण करतात तिला
तिचं इमान आहे स्वतःशी
तिचं रहस्य नाही उकलत कुणाला.

आहे जिवाच्या पाचवीला पुजलेलं
दिव्य करणं आत्मज्ञानाचं
त्यावेळी साय देतो त्याला फक्त एक कुत्रा
तो म्हणजे व्यक्तित्व त्याचं स्वतःचं.

सुवर्णक्षण

चिरंतन असते सुवर्णक्षण जीवनातले
तर झालं असतं जग सुखद स्वर्गाहून
पण किती थोडे अन् केवढं करून साहस—
लाभतात ते आणि म्हणून —
— निराशेच्या गर्तेत वा मन बघिरलं असतानाच
येतात ते दिलासा द्यायला
श्रीशिल्लक असतात हे दैवी क्षण
देवाचं देणं हे माणसाला.
पण येतात हे क्षण
अन् तत्काळ विरतात
आपल्या चक्रावलेल्या मनाला
सोडून त्याच्या खायला उठणाऱ्या घरात!

नाटक

नाट्याचा सर्वात मार्मिक आविष्कार
होतो तो दैनंदिन मानवी जीवनात—
रंगभूमीवरलं नाट्य मात्र जातं हरवून
पोपटपंचीत नटांच्या.

खरं नाट्य घडत असतं
तेव्हां प्रेक्षक असतात —
सगळीकडे विखुरलेले
अन् नाट्यगृह असतं बंद.

शेक्सपिअरनं हॅम्लेट नसतं लिहिलं तरीही
हॅम्लेटला आपल्या यक्षप्रश्नानं असतं छळलं
रोमिओ व ज्यूलिएटचं शोकनाट्य
शब्दांकित ज्ञानं नसतं तरीही —

— दोन हृदयात असतं ते चिरंतन घडलं
कारण मालकालाही कधी बंद नाही ठेवता येत
असं एकच आहे नाट्यगृह —
— ते म्हणजे माणसाचं मन.

दोन नाटके

खरी पात्रं रंगमंचावर नसतात
तर प्रेक्षकवर्गात.
माझ्या शेजाऱ्यांना भेटणं
म्हणजे शिकारखाना पाहणं.
मी जे बघते अन् प्रेक्षकांना जे दिसतं
ती दोन्ही नाटकं रंगतदार असतात.

भेद

जीवन नि जीवनस्वरूप
यांच्यात केवढा मोठा भेद!
जितका सुरईतली मदिरा
अन् ओठांतली - यांत असतो एवढा.
सुरईत मदिरा राहते चांगली
पण धुंदीसाठी तडफडतो जीव तेव्हां -
ओठांशी फेसाल्लणारी मदिराच उजवी -
हे मी जाणते स्वानुभवावरून.

किंमत

आयुष्याचा घेतला मी एक घुटका
सांगू किती दाम त्याचे दिले?
— एक सबंध जन्म: ही तर त्याची —
ठरलेली किंमत, लोक म्हणाले.

माझ्या अणुरेणूंचं केलं गेलं वजन
कण न् कण घेतला तोलून
मग मिळालं मला अस्तित्वाचं मोल —
— एक घुटका स्वर्गाचा.

दोष

माहीत असतं मला पहिलाच पेला होता शेवटचा
तर तो पिऊन टाकण्याची नसती केली मी घाई
माहीत असतं मला शेवटचा पेला पहिलाच होता —
तर केला असता मी तो जास्त कडक.

पेल्या! दोष तुझाच हा
ओठ नाहीत खोटारडे
— नाही — ओठांनो तुम्हीच दोषी!
सर्वात मोठा गुन्हा होता पिण्यातल्या आनंदाचा.

उंची

केवढी उंची गाढू शकाते आपण
ते कर्तृत्वाला आद्वान मिळाल्यावरच समजतं
अन् मग घ्येयाशी राखलं असेल इमान
तर आपलं माथं आभाळाला भिडतं.

वीरपुरुष होण्याची वाढून भीती
आपण स्वतःला खुजं करून टाकतो
नाहीतर तुझ्या माझ्या जीवनातही असत्या साकारल्या
वीरगाथा ज्या आपण गातो.

पाखरू

आशा नावाचं आहे एक पाखरू
जे हृदयाच्या फांदीवर बसतं
त्याच्या गाण्याला नसतात शब्द
अन् ते कधीच नाही थांबत.

झंझावातात तर त्याची गोडी सर्वाधिक
कित्येकांना दिलासा द्यायचं काम त्याचं
या इवल्या पक्ष्याला गोंधळून टाकील
असं वादळ असलं पाहिजे जोसाचं.

अतिशीत प्रदेशात ऐकलं आहे मी गाणं त्याचं
अन् अगदी अनोख्या सागरातही
पण त्यानं माझ्याकडं कधी एक दाणाही नाही मागितला
अगदी आणीबाणीच्या प्रसंगातही.

आशा

आशा म्हणजे एक धूर्त खवय्या
जो मेजवानीवर ताव मारतो
पण बारकाईनं पाहिल्यावर कळतं
किती मिताहारी आहे तो.

त्याच्या टेबलावर पंचपक्वान्नांचा थाट
पण सदा एकटाच जेवत असतो
अन् कितीही खाल्लं त्यानं तरीही
पुढ्यातलं अन्न नाही कमी होत.

जागृती आणि स्वप्न

स्वप्न असतात सुंदर पण त्यांहूनही बरी जागृती
सकाळी येणार असेल जाग तर
परंतु पहाट स्वप्न डोळ्यात रंगलं असताना
मध्यरात्री जागं होणं याची नाही तिला सर.

याहूनही सुखद असते ती चिरंतूर उषा
जिची नाही होत परिणती दिवसात
उजाडण्याची वाट पाहणाऱ्या पक्ष्यांनीही
वृक्ष नाही होत इतका उल्हसित.

पंख

पंख असते माणसाला
स्मृतीपासून दूरदूर जायला
तर संथ गतीला सरावलेले लोक
लागले असते उडायला.

मग पक्ष्यांना वाटला असता अचंबा
भयभीत माणसांच्या रांगा पाहून
निसटायला पाहणाऱ्या
आपल्याच मनांपासून.

स्मृती

स्मृती असते घरासारखी
तिला असतात दोन दारं - मागलं नि पुढलं
एक पोटमाळा अडगळीसाठी
अन् अर्थात् उंदराचं पिलू माळ्यावरलं.

शिवाय कुठल्याही गवंड्यानं बांधलं नसेल
- इतकं खोल एक तळधर
संभाळा, नाहीतर विवर ते -
गिळून टाकील तुम्हाला पार.

वल्ली

भूतकाळ ही एक अजब आहे वल्ली
सामोरे गेलो तिला
तर हर्षभरे आपलं होऊ शकेल स्वागत
वा अपमानही होईल आपला -

पण निःशस्त्र अवस्थेत कुणी भेटणार असेल तिला
तर पळून जाण्याची ठेवावी त्यानं तयारी
कारण तिच्या त्या गंजलेल्या बंदुकीची
गोळी लागू शकते जिद्दारी.

वेड

ठार वेडेपणात असतो अगदी दैवी अर्थ
पण दिसतो फक्त तो जाणकाराला
अन् लोकदृष्टीच्या शहाणपणाला बहुधा
निखालस वेडेपणाची असते कळा.

नेहमीप्रमाणे हे सारं ठरतं बहुमतानं
री ओढा त्याची अन् तुम्ही ठरता शहाणे
पण कांकू कराल तर तत्काळ ठरवून उपद्रवी
जखडून ठेवतात तुम्हाला साखळदंढाने.

मी-एक भडभुंजा

मी आहे एक भडभुंजा - आणि तुम्ही?
माझ्यासारखीच तुमची स्थिती?
मग जोडी जमलीच आपली - पण बोलू नका हं कुठं
नाहीतर हद्दपार करतील, काय समजलात!

कुणीतरी असणं म्हणजे एक वैतागच!
साऱ्या जूनभर जाहीरपणे बेडकावाणी -
डराव डराव ओरडत आपल्याच नावाचा पुकार
करीत बसणं चिखलाच्या कौतुकशील कानी!

सत्य

सांगावं निर्भेळ सत्य - पण तिरकसपणे
ध्वन्यार्थ केवढा परिणाम साधून जातो
कारण सत्याचा धसमुसळा धक्का
कोत्या डोळ्यांसमोर काजवे चमकवायला लावतो.

वीज का कडाडते हे समजाऊन सांगितल्यावर
मिळतो दिलासा भिणाऱ्या मुलांना
तसंच सत्याचा दिव्य प्रकाश बेताबेतांनं नाही पडला
तर आंधळं करून टाकील सगळ्या लोकांना.

भाषांतरित कवितांची सूची

[एमिली डिकिन्सन्ने आपल्या कोणत्याही कवितेला शीर्षक दिलेले नव्हते. तिच्या समग्र कविता (१९५५) च्या संपादकांनी सर्व कवितांना कालानुक्रमे क्रमांक दिलेले आहेत. भाषांतरित कवितांचे क्रमांक पुढे दिलेले आहेत]

भाषांतरित कवितेला दिलेले शीर्षक	समग्रकविता - क्रमांक
कवी	४४८
यादी	५६९
कवी आणि शब्द	११२६
ग्रंथ	१२६३
प्रसिध्दी	७०९
घर	६५७
सौंदर्य	५१६
सुंदरतेचा घेराव	१६५४
सुंदरता आणि सत्य	४४९
जगाला लिहिलेले पत्र	४४१
चेदूक	१५८३
आई	७९०
सायंभितिज	१११४
नाट्य प्रयोग	५९५
चंद्रकोर	७३७
सोनरंग	१०४५

जगबुडी	१५९३
ऋतू	५७
वसंतातलं काव्य	१४७२
वसंतवेड	१३३३
वसंतदिन	१११
ऊन	८१२
पानगळी वेल	१५९०
शरदागम	१२
कवडसा	२५८
हिमालय व फूल	४८१
पर्वत	१२४
बोरं	२५१
पक्षी	३२८
पक्ष्याची भरारी	१४६३
साप	९८६
कोळी	६०५
सूर	१७७५
उंदीर	६१
रेल्वे इंजिन	५८५
वरदान असलेला शाप	१४३८
वारसा	६४४
फक्त दोनदा	४९
मरणाआधीच	१७३२
मनाची निवड	३०३
इतरेजन	१५३४
वैभव	१०२८
तुझीच	१००५
प्रतिनिधी	९१७
कंटाळा	८८७
द्वेष आणि प्रेम	४७८
प्रेमिक	८०९
का	१३६८
का करते मी प्रेम तुझ्यावर	४८०

प्रीती	४५३
ठेवा	२४५
भेट	६२५
अंतिम क्षणी	६४८
घरटं	८४
माझं प्रेम	४५६
माझ्या हृदयातून	५८७
बदलेन मी	७२९
बंदूक	७५४
पत्र	४९४
तू	७२५
धुंद रात्री	२४९
मीलनक्षण	१३३९
पुरावा	५४९
प्रतीक्षा	५११
विसर	४७
पर्याय	७८६
प्रेमप्रकाश	६११
स्मितहास्याची खरेदी	२२३
तू, मी आणि देव	२२६
एकलेपणा	१६९५
भाषा	१७५०
अश्व	१४५८
वेदना	५९९
वेदना आहे एक घूस	७९३
वेदनेचे व्याकरण	६५०
व्यथा	३४१
सामना	१२६
जोडी	११६८
ओझे	११९७
सुखदुःख	२५२
वावटळ	१११८
मृत्यू नावाचा प्राणी	१५३

मृत्यू	३९०
मृत्युदेवाचा पथिकाश्रम	११५
सोहळा	९८
अखेरची लढाई	१५४९
एक सहल: मृत्यूबरोबरची	७१२
प्रियकर	१४४५
घरकुल	१७४३
थडगे	७८४
मरण	९४८
दरवाजा	१५८८
सम्राज्ञी	१०७२
तिचा मृत्यू	१२६२
मरणक्षणी	४६५
मरणाऱ्याचे डोळे	५४७
मेल्यावर	५७०
मरणवार्ता	३८९
संवाद	९७६
अखेरची रात्र	११००
अंत्येष्टि	२८०
दुसऱ्या दिवशी	१०७८
मागणी	५३६
मित्र	१०४९
जीवनमरण	६०८
चर्चची घंटा	९४७
अमरता	१२३४
बातमी	८२७
कोडे	५०१
मी: एक मद्यपी	२१४
माझा संबध्	३२४
आकाशातल्या येशू	५०२
आकाशातल्या मायबापा	१४६१
सूट	१५५९

देव	१७१९
माणूस आणि देव	१७१८
बायबल	१५४५
स्वर्ग व धरा	१५४४
स्वर्गाची ओळख	१०५२
स्वर्गात जाणार आहे मी	७९
स्वर्ग	३७४
प्रवास	६१५
विजय	४५५
किनारा	४
दौलत	४६६
प्रार्थना	४३७
राजयोग	१५७७
संत	१५४१
हृदय	११६२
मन	६३२
देश	१३५४
शोध	८३२
ओळख	७४६
जाणीव	८२२
सुवर्णक्षण	३९३
नाटक	७४१
दोन नाटके	१२०६
भेद	११०१
किंमत	१७२५
दोष	१७२०
उंची	११७६
पाखरू	२५४
आशा	१५४७
जागृती आणि स्वप्न	४५०
पंख	१२४२
स्मृती	११८२

वल्ली	१२०३
वेड	४३५
मी: एक भडभुंजा	२८८
सत्य	११२९

यमक-विषयक टीपा

[कडव्यांच्या बंदिस्त रचनेत केलेला अर्धयमकांचा उपयोग हा एमिली डिकिन्सन्च्या काव्यतंत्राचा एक लक्षणीय विशेष आहे (क्वचित् प्रसंगी ती यमकाला फाटाही देते.) याचा सर्वांगीण ऊहापोह प्रस्तावनेत केलेला आहे. येथे कोणत्या कवितांत अर्धयमके व न-यमके कशी येतात याची सूची दिलेली आहे.]

कवितेचे शीर्षक	ओळी-क्रमांक	मूळ यमके
कवी	१४ व १६	'harm / time'
यादी	६ व ८	'whole / all'
	१४ व १६	'them / dream'
कवी आणि शब्द	२ व ४	'word / tried'
	६ व ८	'ring / in'
	१० व १२	'fill / reveal'
ग्रंथ	२ व ४	'away / poetry'
घर	२ व ४	'prose / doors'
	१० व १२	'This / Paradise'
सुंदरता आणि सत्य	६ व ८	'replied / said'
	१० व १२	'rooms / names'
चेटूक	२ व ४	'I / day'

आई	१० व १२	'afternoon / down'
	१४ व १६	'prayer / flower'
	१८ व २०	'away / sky'
सायंक्षितिज	२ व ४	'afternoon / concern'
	६ व ८	'town / again'
नाट्यप्रयोग	६ व ८	'crowd / God'
चंद्रकोर	२ व ४	'ago / below'
	६ व ८	'hewn / known'
	१० व १२	'smile / will'
	१४ व १६	'star / door'
सोनरंग	६ व ८	'affords / words'
ऋतू	२, ४, व ६	'by / I / mortality'
वसंतातलं काव्य	१, २ व ३	'sky / lie / flee'
वसंतवेड	३ व ४	'clown / scene'
	५ व ६	'green / our'
वसंतदिन	२ व ४	'butterfly / codially'
ऊन	६ व ८	'fields / feels'
	१० व १२	'tree / you'
भेट	२ व ४	'tree / day'
शरदागम	६ व ८	'gown / on'
बोरं	७ व ९	'scold / could'
पक्षी	१० व १२	'ground / head'
	१४ व १६	'crumb / home'
	१८ व २०	'seam / swim'
पक्ष्याची भरारी	६ व ८	'head / ride'
साप	६ व ८	'seen / on'
	१० व १२	'corn / noon'
	१४ व १६	'Sun / gone'
कोळी	२ व ४	'hands / unwinds'

	६ व ८	'trade / period'
	१० व १२	'light / forgot'
सूर	२ व ४	'not / fact'
रेल्वे इंजिन	२ व ४	'up / step'
	६ व ८	'peer / pare'
	१० व १२	'while / Hill'
	१४ व १६	'star / door'
वरदान असलेला श्राप	२ व ४	'alive / Love'
	६ व ८	'wound / found'
वारसा	२ व ४	'Love / of'
मनाची निवड	६ व ८	'gate / mat'
	१० व १२	'one / stone'
प्रतिनिधी	२ व ४	'death / earth'
कां	२ व ४	'Speak / break'
ठेवा	६ व ८	'gone / oun'
भेट	२ व ४	'come / time'
	६ व ८	'gaze / eyes'
	१० व १२	'new / now'
	१४ व १६	'host / guest'
अंतिम क्षणी	२ व ४	'me / eye'
	१४ व १६	'see / you'
	१८ व २०	'Sun / mom'
	२२ व २४	'grass / face'
	३० व ३२	'behind / denied'
बंदूक	६ व ८	'doe / reply'
	१० व १२	'glow / through'
	१४ व १६	'head / shared'
	१८ व २०	'time / Thumb'
धुंद रात्री	६ व ८	'port / chart'

मीलनक्षण	२ व ४	'rose / was'
पुरावा	२ व ४	'proof / enough'
	१० व १२	'I / Calvary'
प्रतिक्षा	६ व ८	'balls / fuse'
	१८ व २०	'between / sting'
विसर	६ व ८	'begin / him'
पर्याय	२ व ४	'demand / behind'
	१० व १२	'fatigue / Clog'
	१८ व २०	'as firm / confirm'
	२२ व २४	'die / malady'
प्रेमप्रकाश	२ व ४	'light / violet'
	६ व ८	'between / mine'
	१४ व १६	'Sun / Meridian'
वेदना	२ व ४	'up / step'
	६ व ८	'swoon / bone'
वेदनेचे व्याकरण	२ व ४	'recollect / not'
सामना	६ व ८	'observe / love'
ओझे	२ व ४	'again / down'
	६ व ८	saw / now'
वावटळ	६ व ८	'descend / ground'
मृत्यू नावाचा प्राणी	२ व ४	'one / toun'
	६ व ८	'boy / history'
	१० व १२	'sedate / fleet'
मृत्यू	२ व ४	'door / Sir'
	६ व ८	'friend / God'
सोहळा	२ व ४	'afternoon / croun'
	१० व १२	'pause / raise'
एक सहलः मृत्यूबरोबरची	६ व ८	'away / Civility'
	१० व १२	'ring / Sun'

	१४ व १६	'chill / tulle'
	१८ व २०	'ground / ground'
	२२ व २४	'day / eternity'
थडगे	२ व ४	'I / me'
	१४ व १६	'away / memory'
मरण	२ व ४	'time / come'
	६ व ८	'line / grave'
	१० व १२	'will / feel'
	१४ व १६	'begun / unseen'
दरवाजा	२ व ४	'day / prosperity'
	६ व ८	'born / thereon'
तिचा मृत्यू	२ व ४	'ashamed / seemed'
मरणक्षणी	२ व ४	'room / storm'
	६ व ८	'firm / room'
	१० व १२	'be / fly'
मरणाऱ्याचे डोळे	२ व ४	'room / become'
	६ व ८	'down / seen'
मरणवार्ता	६ व ८	'away / mechanically'
	१० व १२	'by / boy'
	१४ व १६	'His / besides'
	२२ व २४	'sign / town'
अखेरची रात्र	२ व ४	'night / different'
	६ व ८	'before / twere'
	१० व १२	'room / blame'
	१८ व २०	'time / came'
	२२ व २४	'reed / dead'
	२६ व २८	'erect / regulate'
अंत्येष्टि	२ व ४	'fro / through'

	१८ व २०	'down / then'
दुसऱ्या दिवशी	२ व ४	'death / earth'
	६ व ८	'away / Eternity'
मागणी	२ व ४	'pain / suffering'
	६ व ८	'be / die'
मित्र	२ व ४	'Death / enough'
जीवन-मरण	१० व १२	'mom / crown'
चर्चची घंटा	२ व ४	'Heaven / prison'
कोडे	२ व ४	'beyond / sound'
	१० व १२	'borne / shown'
	१४ व १६	'see / way'
मी:एक मद्यपी	२ व ४	'pearl / alcohol'
	६ व ८	'dew / blue'
सूट	२ व ४	'reprieve / live'
देव	२ व ४	'see / play'
माणूस आणि देव	६ व ८	'abode / God'
बायबल	२ व ४	'men / Bethlehem'
	६ व ८	'brigadier / Troubadour'
	१० व १२	'resist / lost'
	१४ व १६	'come / condemn'
स्वर्ग व धरा	२ व ४	'above / remove'
प्रवास	२ व ४	'come / term'
	१० व १२	'route / gate'
विजय	२ व ४	'room / overcome'
	१४ व १६	'pass / countenance'
दौलत	६ व ८	'I / me'
प्रार्थना	६ व ८	'hear / prayer'
संत	२ व ४	'fair / star'

हृदय	६ व ८	'shoun / none'
देश	२ व ४	'state / continent'
	६ व ८	'enough / yourself'
जाणीव	२ व ४	'sun / alone'
	६ व ८	'between / men'
सुवर्णक्षण	६ व ८	'despair / are'
	१० व १२	'comes / rooms'
दोन नाटके	५ व ६	'play / see'
भेद	२ व ४	'big / jug'
	६ व ८	'need / tried'
किंमत	६ व ८	film / Heaven'
दोष	६ व ८	'liar / blame' (न-यमक)
पाखरू	२ व ४	'Soul / all'
जागृती आणि स्वप्न	६ व ८	'tree / day'
स्मृती	६ व ८	'laid / pursued'
वेड	२ व ४	'eye / majority'
मी:एक भडभुंजा	२ व ४	'too / know'

निवडक ग्रंथसूची

१. एमिली डिकिन्सन् ग्रंथसूची

- Buckingham, Willis J. : *Emily Dickinson : An Annotated Bibliography*, Bloomington, Indiana University Press, 1970.
- Clendenning, Sheila, T : *Emily Dickinson: A Bibliography, 1850-1966*, Kent, U.S.A, Kent State University Press, 1968.

२. एमिली डिकिन्सन् शब्दसूची

- Rosenbaum, Stanford : *A Concordance to the Poems of Emily Dickinson*, Ithaca, U.S.A; Cornell University Press, 1964.

३. एमिली डिकिन्सन् काव्यसंग्रह

- (ed.) Johnson Thomas H. : *The Complete Poems of Emily Dickinson*, Cambridge, U.S.A., Harvard University Press, 1952; Indian edition: Delhi, Kalyani Publishers, n.d.
- (ed.) Aiken, Conrad : *Selected Poems*, N.Y., Modern Library, 1924.
- (ed.) Linscott, Robert N. : *Selected Poems and Letters*, N.Y., Doubleday & Co., 1959.

४. एमिली डिकिन्सन् पत्रसंग्रह

- Johnson Thomas H. : *The Letters of Emily Dickinson*, 3 Volumes, Cambridge, U.S.A., Harvard University Press, 1958.

५. एमिली डिकिन्सन् चरित्र ग्रंथ

- Johnson, Thomas H. : *Emily Dickinson : An Interpretative Biography*, Cambridge, U.S.A., Harvard University Press, 1963.
- Sewell, Richard B. : *The Life of Emily Dickinson*, N.Y., Farrar, 1974.
- Ward, Theodora : *The Capsule of the Mind : Chapters in the Life of Emily Dickinson*, Cambridge, U.S.A., Harvard University Press, 1961.
- Whicher, George F. : *This was a Poet: A Critical Biography of Emily Dickinson*, N.Y., Scribner, 1938.
- Wolff, Cynthia G. : *Emily Dickinson*, N.Y., Knott, 1986.

६. प्रमुख टीकाग्रंथ

- Anderson, Charles R. : *Emily Dickinson's Poetry: Stairway of Surprise*, N.Y., Holt, 1960.
- Blake, Caesar R. and Wells, Carlton F. (ed.) : *The Recognition of Emily Dickinson: Selected Criticism since 1890*: Ann Arbor, University of Michigan Press, 1964.
- Chase, Richard V. : *Emily Dickinson*, N.Y., Sloane, 1951.
- Donoghue, Denis : *Emily Dickinson*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1969.
- Duncan, Douglas. : *Emily Dickinson*, London, Oliver & Boyd, 1965.

- Eberwein Jane D. : *Emily Dickinson : Strategies and Limitations*, Amherst, University of Massachusetts Press, 1985.
- Ferlazzo, Paul J. : *Emily Dickinson*, N.Y., Twayne, 1976.
- Gelpi, Albert J. : *Emily Dickinson : The Mind of the Poet*, Cambridge, U.S.A., Harvard University Press, 1965.
- McNeil, Helen : *Emily Dickinson*, N.Y., Pantheon Books, 1986.
- Sewell, Richard B. (ed.) : *Emily Dickinson : A Collection of Critical Essays*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1963.
- Sherwood, William R. : *Circumference and Circumstances : Stages in the Mind and Art of Emily Dickinson*, N.Y., Columbia University Press, 1968.
- Wells, Henry W. : *Introduction to Emily Dickinson*, N.Y., Hendricks House, 1947.
- Weisbuch, Robert : *Emily Dickinson's Poetry*, Chicago, University of Chicago, 1975.